

Litteraturgranskningar

DAG ANCKAR: *Folket och Presidenten. En författningpolitisk studie*. Helsingfors 1984: Societas Scientiarum Fennica H 132.

De grundlagsbestämmelser som reglerar presidentens ställning i Finland går tillbaka till politiska förhållanden som var förhärskande i Finland strax efter första världskriget. Bestämmelserna om valförfarande och beslutsbefogenheter var följden av en rad kompromisser man fick godta efter det inbördeskrig man genomled då landet blivit självständigt. De kom i många hänseenden att utformas för att samla den unga nationen och sammanjämka krav på demokrati och beslutsamt ledarskap. Någon mer sammanhållen författningsjuridisk logik kunde därvidlag ej göra sig gällande, och som följd av detta företer konstitutionen i Finland idag en blandning av parlamentarism och presidentiellt styre.

Presidenten i Finland väljs för en tid av sex år genom ett indirekt valförfarande. Han kan i princip väljas om hur många gånger som helst; någon spärr liknande den man har i USA finns inte. Elektorerna är i princip inte heller bundna till att uppge vilken kandidat de tänker stödja. Vid tre tillfällen (1919, 1944 och 1946) har man dessutom frångått konstitutionens bestämmelser om elektorsval och istället låtit riksdagen välja president.

Urho Kekkonens långa presidentperiod (1956–1982), och särskilt den svåra sjukdomstid som drabbade honom under den sista mandatperioden, aktualiserade naturligtvis dels frågan om hur många gånger en president skall kunna omväljas, dels den något mer intrikata frågan om hur pass demokratiskt presidentämbetet i Finland egentligen är. I samband med den så kallade "finlandiseringsdebatten", det vill säga debatten om hur pass självständigt Finland egentligen kan utforma sin ut- och inrikespolitik vis-a-vis Sovjetunionen, ställdes frågan på sin spets om inte den finländska presidentmakten, särskilt på utrikespolitikens område, borde kringgärdas med bestämmelser avsedda att främja ett mer demokratiskt styrelseskick. I samband med att Mauno Koivisto 1982 tillträdde presidentämbetet fundrades det också mycket kring vilka effekter detta kunde få för bildandet av parlamentariskt understödda rege-

ringar, och på hur de politiska relationerna österut i fortsättningen skulle gestalta sig.

Kanske är det lite missvisande att enbart diskutera den pågående debatten om presidentens konstitutionella ställning i Finland utifrån dagsaktuella händelser. Redan år 1970 tillsattes en statsförfattningskommitté. Dess arbete har emellertid inte krönts av någon större framgång när det gäller synen på vilket valsysteem som bör finnas eller när det gäller presidentens författningsmässiga befogenheter. När kommittén avgav sitt betänkande om valsystemet ville till exempel 9 medlemmar att presidenten skulle väljas av riksdagen, medan 8 medlemmar förespråkade direkta demokratiska val. Det fanns inga ledamöter som förespråkade ett bibehållande av det nu gällande elektorsvalförfarandet, och skälet var – förmodligen – att elektorerna i praxis kommer att uppleva sig ha ett partipolitiskt bundet mandat, grundat i nomineringsprocessen. I en sådan situation har de argument för indirekta val, som utgjorde basen för grundlagskompromissen, mist sin betydelse. Med ett partipolitiskt inflytande över presidentkandidatnomineringarna är det i demokratisk mening mer logiskt att ha direkta presidentval eller val av president inom ramen för det parlamentariska systemet.

Att det finns starka logiska skäl för ett direkt presidentval, där inte bara partierna, utan även oberoende grupper av väljare får en rimlig chans att nominera sina kandidater, visar Dag Anckar, professor i statsvetenskap vid Åbo Akademi, i en nyutkommen bok, "Folket och Presidenten. En Författningpolitisk Studie". Men Anckar nöjer sig inte bara med att visa vägen till en demokratisering av valförfarandet genom konstitutionella reformer. Han vill också starkt begränsa presidentens befogenheter, både på det inrikespolitiska och det utrikespolitiska området. Givetvis är detta inte något självändamål, och skriften har långt ifrån karaktären av en pamflett. Syftet med de konstitutionella förändringar som Anckar föreslår är att öka graden av demokrati i Finland, och argumentationen är genomgående analytisk, logisk och deduktiv.

”Folket och Presidenten” sammanfattar på ett komprimerat sätt många av författarens tankar kring politisk styrelse och studiet av politik. Boken är på en och samma gång ett exempel på statsvetenskaplig teori och politisk teori. Statsvetenskaplig teori skiljer sig från politisk teori genom att vara hypotetisk och empirisk-logisk. Den politiska teorin är normativ. Den vill visa vägen till bättre politisk styrelse utifrån klart uttalade värderingar, från vilka man sedan sluter sig till hur en rad olika konstitutionella arrangemang borde vara beskaffade.

I bokens första del – som snarast vänder sig till statsvetare av facket – läggs tyngdpunkten på ett klagörande av innebörden i begrepp som ”demokrati”, ”styrelse”, ”responsivitet” och ”presidentmakt”. Bokens andra del, som även de flesta lekmän kan läsa med behållning, tar mer explicit upp en rad konkreta frågor om presidentens maktbefogenheter, och varför de starkt bör begränsas i syfte att uppnå en mer demokratisk konstitution och, *inter alia* ett mer legitimt politiskt system. Både i första och andra delen anställs en del författningsspolitiska jämförelser, både i historiskt hänseende och i ett samtida internationellt hänseende.

Politiskt ledarskap som studieobjekt har väl alltid varit ett centralt statsvetenskapligt ämne. Erfarenheterna från Richard Nixons och Jimmy Carters presidentperioder har i USA – varifrån den mesta statsvetenskapen kommer – gett en ny stimulans åt studiet av politiskt ledarskap. Ledande statsvetare som Glenn D. Paige, Jean Blondel, Barbara Kellerman, James MacGregor Burns, Margaret G. Hermann och Robert C. Tucker, har alla under de senaste åren skrivit eller redigerat vetenskapligt framstående böcker på området, ofta med utgångspunkt i sociologiska eller psykologiska teorier.¹

Det är emellertid inte i den litteraturen eller i den amerikanska debatten som Anckar hämtat sina utgångspunkter, tvärtom. På ett överbevisande sätt argumenterar han till och med starkt *mot* att man analyserar det politiska spelet och politikens slutprodukter – ”policies” – i termer av socioekonomiska förhållanden. Hans utgångspunkt är istället statsrättslig och politologisk; det empiriska materialet hämtas dessutom huvudsakligen från den finländska konstitutionsdebatten.

Enligt Anckar påverkas presidentens ställning av två grupper av mer permanenta faktorer, nämligen författningens stadganden och författningens inre liv. Författningens innehåll verkar, desutom, enligt Anckar, på politiken genom ett inflytande via den faktor som benämns författningens inre liv. Lagens bokstav skulle i så motto vara betydligt mer inflytelserik än vissa företrädare för behavioralistiska uttolkningar vill göra gällande. Det finns, tror jag, mycket som talar för detta. Konstitutionella dokument och diskussionen om deras uttolkning

och tillämpning måste rimligtvis vara centrala och ligga på en hög abstraktionsnivå. En författning, som allt för konkret tar utgångspunkt i den situation som råder vid dess tillkomst, måste ständigt skrivas om eller fördes med tillägg. En författning, som å andra sidan formuleras i allt för allmänna termer, riskerar ständigt bli föremål för tolkningsdispyter och kanske även missbruk. Med ”missbruk” avser jag här att olika ämbetsinnehavare efter eget förgottfinnande tolkar sina befogenheter utöver vad lagstiftaren ursprungligen avsett. Man kan givetvis hävda, att det jag kallat ”missbruk” av konstitutionen är ett naturligt led i alla författningars ”inre liv”, eftersom nya sociala förhållanden, geopolitiska konstellationer och politiska partiförhållanden knappast låter sig förutsägas på ett entydigt sätt, och att det av denna anledning ständigt måste ske ett slags ömsesidig påverkan mellan den politiska kulturen och konstitutionens tillämpning.

Som tidigare påpekats vill Anckar ha en konstitutionell förändring i form av en demokratiserad presidentmakt. Med demokratisering avser Anckar en ökad responsivitet mellan väljare och valda, mellan folk och president, och meningen är – enligt Anckar – att presidenten skall instrueras av folket i vilka beslut han skall fatta inom ramen för sina konstitutionella befogenheter.

Presidenten skall, enligt Anckars recept, fungera som en förmedlare av instruktioner från folket till demokratiskt valda beslutsfattare, och därvid se till att folket verkligen ger beslutsfattare instruktioner samt att dessa instruktioner efterföljs. Som jag ser saken, finns det i begreppet ”folket” en svårighet som kanske borde ha utretts lite mer. I regel är ju inte folkets preferenser entydiga, och vanligtvis löser man då detta problem genom en majoritetsprincip. Men om folket är delat i en viss fråga så att 49 % intar en ståndpunkt och 51 % en annan, eller ännu värre, om vi har en 33-33-34 % situation, kan man då entydigt avgöra vad som är ”folkets instruktion”? Vidare utgår Anckar från en mycket grundläggande premis, nämligen att ”den instruktion som ges av folket är baserad på en rationell kalkyl och ett sunt informationsunderlag” (s. 16).

Eftersom Anckar inte själv ger sig in på vad man kan mena med ”rationell kalkyl” och ”ett sunt informationsunderlag”, och eftersom han med gillande citerar professors i allmän statslära vid Helsingfors universitet, Sten Berglund, åsikt att ”människors politiska beteende har många andra incentiv än de föreställningen om *homo economicus* utpekar” (s. 40), skall jag här uppehålla mig en stund vid de komplikationer som den ovan citerade premisen förorsakar vid en analytisk granskning.

Innan jag går närmare in på detaljer vill jag emellertid understryka att Anckar själv påpekat att han inte avsett att själv göra en begreppslig analys av vad rationalitet är,² och att kritiska synpunkter, som således härrör från en sådan analys, i någon mån, måste ses som "resonemangsexterna" (Jfr särskilt s. 176–179). Inte desto mindre, anser jag, måste man kunna diskutera premisserna för ett så pass stringent och klart resonemang som det Anckar för i akt och mening att föreslå en grundlagsändring. Det finns inomvetenskapliga skäl som talar för detta. Graham Wallas och Harold Lasswell, för att nu nämna ett par statsvetenskapliga författare, har i sina skrifter betonat politikens irrationella element både i de styrandes och de styrdas kretsar,³ och den jugoslaviske systemkritikern Milovan Djilas påpekar i "Conversations with Stalin" att "In politics, more than in anything else, the beginning of everything lies in moral indignation and in doubt of good intentions of others."⁴

Man kunde naturligtvis avvisa Anckars rationalitetspostulat med hänvisning till vad man kommit fram till inom den empiriskt orienterade psykologin och socialpsykologin, det vill säga de vetenskapsgrenar, som kanske mer än några andra hämtat sitt *raison d'être* från den mänskliga irrationalitetens område, men det vore enligt mitt förmenande knappast befogat här, eftersom en psykologisering av analysen innebär att man, så att säga, ger sig in på en annan diskussionsnivå. Jag skall istället kortfattat utveckla några filosofiska synpunkter som på det hela taget har att göra med politiska handlingars logik och brist på logik, och därvid inte följa Max Webers välkända analyser, utan snarare beröra några andra saker.⁵

Begreppet "rationell" används ofta synonymt med "förnuftig". I det politiska livet kan man då säga att människor i upplysta välfärdsstater handlar rationellt om de använder politiska handlingsrecept som de har i sina erfarenhetslager och som redan framgångsrikt provats i liknande politiska situationer som de befinner sig i vid viktiga politiska avgöranden, till exempel val, folkröstningar eller i situationer då man överväger att delta i en politisk protest eller aktion. Men det är otillräckligt att se politisk rationalitet som politiskt förnuft i denna bemärkelse, eftersom politisk rationalitet ofta innebär att man undviker ett mekaniskt bruk av politiska analogier, och att man istället söker efter nya metoder att orientera sig i omvärlden och att kontrollera densamma. Det var, till exempel, knappast entydigt rationellt att olika beslutsfattare i USA under Vietnamkriget ständigt använde Koreakriget som analogi,⁶ och det var förmodligen helt irrationellt att Anthony Eden, under Suezkrisen 1956, i överste Nassers agerande enbart såg en analogi till Hitlers agerande i München år 1938.⁷

Ibland menar man också med rationella politiska handlingar att de är "övervägda" eller "kalkylerade", och som jag visat ovan är det just denna betydelse som Anckar tycks ha för ögonen. Begreppet "kalkyl" innehåller emellertid en mängd tvetydigheter som man då bör tänka på. För det första är det politiska vardagslivets rutinbeteenden kalkylerade i så motto som de syftar tillbaka på den ursprungliga kalkyl, som låg till grund för det handlingsrecept, vilket den politiska aktören nu använder som standard för sitt politiska beteende.

För det andra, och helt förenligt med föregående resonemang, innefattar begreppet "kalkyl" även ett slags övergripande insikt om att den nuvarande situationen verkligen är analog vis-a-vis någon eller några tidigare situationer, då handlingsreceptet användes med avsedd verkan. För det tredje kan vi i begreppet "kalkyl" innefatta en betydelse som täcker den rena förväntningen av målet, och denna förväntning och bara denna ses då som aktörens motiv för att inleda sin politiska handling. För det fjärde, slutligen, kan begreppet "kalkyl" också betyda ett slags dramatiserad generalrepetition i fantasin av olika konkurrerande handlingslinjer. För gemene man kan vi, i denna senare bemärkelse, inte klassificera många handlingar som "rationellt kalkylerade". Tvärtom är det väl närmast så, att ett val mellan flera möjliga alternativ sällan klart uppträder i aktörens medvetande. Det är nog snarast som med religiösa människor, som på fredagen bestämmer sig för att inför helgen åhöra en predikan. Sannolikheten för att de "kalkylerar" på huruvida de skall gå till synagogan, till missionskyrkan, pingstkyrkan, statskyrkan eller något annat slags tempel är mycket låg. De styrs av ett slags "because-of-motiv" snarare än av ett slags "in-order-to-calculus".⁸

Om man istället för att sätta likhetstecken mellan "rationellt" politiskt handlande och "förnuftigt" eller "kalkylerat" politiskt handlande försöker att identifiera rationellt med "förutsägbart" politiskt handlande, tror jag inte att man för den skull kommit så mycket längre. Graden av förutsägbarhet måste nämligen baseras i något slags sannolikhetskalkyl, och på grund av de svårigheter som antytts ovan måste förutsägbarheten, i sista instans, grundas på en rent personlig och subjektiv värdering. En sådan värderings orsaker eller konsekvenser för det rationella politiska övervägandet låter sig emellertid endast förklaras med hjälp av psykologiska begrepp, och då är vi inne på en annan analysnivå, vilket vi inte avsåg.

Nu kan vi emellertid också tänka oss att likställa begreppet "politisk rationell handling" med "logisk handling" på det sätt som, exempelvis, Vilfredo Pareto och Talcott Parsons gör det.⁹ I en strikt vetenskaplig betydelse är detta en rimlig tolkning av det politiska rationalitetsbegreppet, men i analysen av hur människor utan

vetenskaplig skolning tänker och handlar hjälper detta oss föga. Traditionell logik fordrar en begreppslig klarhet och precision som bortser från olika komplikationer och undantag. Webers idealtyp är ett exempel på detta. Idealtypens vidareutveckling till modeller av verkligheten en annan. Man resonerar *ceteris paribus* – allt annat givet.¹⁰

Men ett sådant resonemang är ofta inte så intressant i det politiska livet, där föreställningar om undantag och särskilda omständigheter – ofta kontrafaktiska – tenderar att dominera. I politiken tenderar retorik, rationaliseringar och semantiska spetsfundigheter att ha en stor betydelse för avgöranden och val, både bland de styrande och de styrda. Det var detta som fick Pareto att se det politiska och sociala tänkandet som ett slags residual till det ekonomiska tänkandet eftersom det innehåller värderingar vars värde inte kan kvantifieras då det ej uppträder några marknadstransaktioner. Generellt sett baseras sällan överväganden om hur man skall handla politiskt på arguments och löftens bevisliga sanningshalt, utan på om de är sannolika eller genomförbara. Men formallogiken och formallogiska samband fordrar att man kan fastslå om påståenden är "sanna" eller "falska". Det civiliserade politiska samtalet tar sig därför sällan rent *logiska* former i den bemärkelse Pareto avsåg; "rational choice" blir där snarare ett slags "reasonable choice".¹¹

Det jag velat understryka med ovanstående resonemang är i all enkelhet – och utan anspråk på att ha löst alla begreppsliga problem i anknytning till rationalitetspostulatet – att rationella kalkyler inte är, och knappast kan bli, något som på ett framträdande sätt kännetecknar det politiska tänkandet och handlandet, hur gärna Anckar, jag själv och de flesta andra statsvetare skulle vilja det. Det innebär emellertid *inte* att man behöver överge rationalitet som ideal eller heuristisk princip i vetenskaplig analys, lika lite som man behöver överge tanken på ett idealdemokratiskt samhälle därför att det svårligen låter sig realiseras. Inte desto mindre bör man fortfarande resonera som den amerikanske filosofen Patrick Suppes gjorde för mer än 20 år sedan när han påpekade att: "Just as research in this century in the foundation of mathematics has shown that we do not yet know exactly what mathematics is, so the work in decision theory shows that we do not yet understand what we mean by rationality. I mean by this not merely that we have no general definition of rationality but that, even for highly restricted circumstances, it turns out to be extremely difficult to characterize what we intuitively would want to mean by a rational choice among alternative courses of action".¹²

Nu är emellertid inte Anckars analys av demokrati och konstitutionell presidentmakt en beskrivning av *ab-*

solut rationalitet.¹³ Det är istället den *begränsade* rationalitetens princip som hävdas, och Anckar föreskriver också gradvisa reformer gentemot mer absolutistiska föreställningar. Han vill åstadkomma en "perspektivgivande samhällsforskning", och önskar därför varken ikläda sig rollen som partsforskare eller innovatör (s. 58); han avser inte att låta sig manipuleras på det sätt som många "policy-analytiker" gjort, väl medvetna om att politiker ofta använder vetenskaplig forskning på samma sätt som fyllebultar använder lyktstolpar på den vingliga vägen hem – inte för upplysning men som stöd.

Hur skall då den politiska ledningen, inklusive presidenten, informera sig om folkets preferenser? Frågan är aktuell i Anckars diskussion som till stora delar baseras på en demokratiuppfattning enligt vilken statsmakten skall ta instruktioner från folket. Principiellt innebär detta, som Anckar framhäver, att folket har preferenser, att dessa preferenser framspringer ur välövervägda funderingar, att representativa politiker och de ämbetsmän som står till deras förfogande besitter kunskaper om folkets preferenser, samt att politikerna och myndigheterna beaktar dessa preferenser när de bereder och fattar beslut. Förutom fria och allmänna politiska val finns det en rad olika andra möjligheter för medborgarna i ett demokratiskt samhälle att meddela de styrande sina preferenser, till exempel protester och medborgarinitiativ, remissyttranden, inlagor till offentliga ombudsmän, och så vidare.

Visserligen finns det många utopiska drag i Anckars bild av vad demokratin i Finland borde vara, men detta innebär inte att han är verklighetsfjärran eller utan sinne för den politiska styrelsens realiteter i det moderna masssamhället. Detta innebär att de styrande måste vara *representativa* i en demokrati, att de måste ha ett *mandat*, men Anckar tycks vilja ge dem ett mycket bundet mandat. Han säger nämligen att "När demokrati innebär att ledningen skall göra som folket vill, måste folket veta vad det vill, göra ledningen medveten om vad det vill, och tillse att ledningen gör som folket vill. Politisk instruktion är härvid ett lämpligt medel. Det innebär att folket ger ledningen direktiv angående ledningens handlande. Detta innebär för sin del att ledningen blir medveten om vad folket vill, att folket – rimligtvis – tänker över vad det vill och att ledningen – rimligtvis – upplever en viss svårighet att göra annat än det folket i sitt direktiv sagt sig vilja" (s. 81). Det är i syfte att främja sådana förhållanden Anckar gör sin analys, men enligt mitt förmenande borde han kanske mer ha uppehållit sig vid olika situationer då folkets preferenser ej är helt entydiga eller kanske rent av direkt konträra.

Den kritiska distans till sina egna normer och sin egen analys som på det hela taget kännetecknar "Folket och

Presidenten" ger boken några av dess bästa kvaliteter. Anckar är beundransvärd i sin förutsättningslösa beredvillighet att kritiskt granska de egna argumenten, givet de uppställda premisserna för det analytiska resonemanget. Han skriver, till exempel, under på att presidentmakten knappast är det första som faller en i hågen när man vill finna vägar för att vitalisera samhällsdebatten och samhällsinformationen. Men med hänvisning till speciella finländska förhållanden, inte minst som de skildrats i Antero Jyränkis stora arbete om presidentmakten i Finland,¹⁴ påpekar Anckar att presidentämbetet snarare verkat i de vitaliserande än i de vitaliserande riktning för den demokratiska debatten. Genom sin speciella ställning som *pouvoir neutre* och *pouvoir modérateur* kan utspel från presidenten lätt leda till en nedtystning av politiskt kontroversiella frågor. Egenskapen av att vara *pouvoir neutre* skänker nämligen legitimitet åt presidentens utspel, som i sin tur har en legal grund i ämbetets konstitutionella befogenheter och stipulerade kompetenser. Men en stark presidentmakt tenderar att uppfattas som partisk när ämbetsinnehavarna ingriper i de dagsaktuella politiska händelserna. Det är detta som Anckar främst vill råda bot på genom att via en författningsreform göra presidentmakten till ett korrektiv när den vanliga parlamentariska demokratin råkar i vanskligheter.

Det man kanske omedelbart, som icke-finsk granskarer av Anckars argument, kommer att tänka på i samband med finskt politiskt ledarskap, är de konstitutionella befogenheter som presidenten har på utrikespolitikens och försvarspolitikens område. Det finns ju en rad belegg för att finländsk utrikespolitik i många hänseenden kastat sin skugga över inrikespolitiska skeenden och ageranden, inte minst vid olika regeringsbildningar. Man kan givetvis hävda, att utrikespolitik i Finland, precis som i alla andra länder, förutsätter en god portion specialistkunnskap och ett visst mått av personlig diplomati, något som inte skulle vara lika påkallat inom andra politikområden. Problemet i Finland är, emellertid – som Anckar påpekar efter en principiell och empirisk granskning – att "Särarten, om den accepteras, smittar". Man får "specialiststyre" och paternalism på bekostnad av demokrati i alla dess former.

Man har ibland anfört att en stark presidentmakt kan vara en garant för kontinuitet. Just kontinuitet har väl i mytbildningen kring den så kallade Paasikivi-Kekkonen-linjen i utrikespolitiken, hos många finländare, förknippats med en stark presidentmakt och ett personligt engagemang från presidentens sida för att åstadkomma avspänning och goda utrikespolitiska relationer. Anckar hävdar att detta teoretiskt sett är ett orimligt sätt att argumentera på, och vill istället ha en folklig förankring i de utrikespolitiska ställningstagandena. Han säger

bland annat att "Förankring ger okänslighet och därmed kontinuitet . . . å andra sidan, en centraliserad besluts-gång med auktoritära inslag är starkt öppen för känslighet – en ledare reagerar lättare än massan på tryck från omgivningen, för händelser i den internationella politiken, för intryck från samtal och umgänge med andra ledare för vad han upplever i en aktuell situation vara riktigt, opportunt eller välbetänkt" (s. 197).

Det ligger nog en del sanning i detta påstående, men man kan emellertid inte reservationslöst acceptera argumentationen. För det första går det knappast att slippa förbi det personliga ledarskapets dilemma om man vill acceptera personlig diplomati som ett realistiskt medel i utrikespolitiken, och härvidlag är det kanske inte fråga om att man har något val så länge som andra stater accepterar och använder personlig diplomati. Det förhåller sig med detta som med förekomsten av diskretionära beslut i den representativa demokratin. Det är nödvändigt att acceptera eftersom man inte kan förutse alla slags händelser och situationer där beslut kanske måste tas med kort varsel. För det andra kan man fråga sig om det verkligen vore till mer gagn för demokratin om statsledningen hade en mer *kollektiv prägel* än vad som är fallet i presidentiella system av finländsk typ. Jag nämner detta här eftersom Anckar i sin bok föreslår att statsministern och utrikesministern tillsammans bör få sig överdragna de beslutsbefogenheter på utrikespolitikens område, som idag koncentrerats till presidenten.

Det ligger nog både ett demokratiskt och rationellt preventivt syfte bakom detta resonemang. Frågan om kollektiva besluts fördelar vis-a-vis individuella beslut diskuterades ingående i början av 1950-talet bland socialpsykologer, och en dominerande majoritet av dessa menade att delegation av beslut till en grupp eller en större personkrets är ett slags universalmedel mot att man fattar oöverlagda eller – om man så vill – irrationella beslut, i det här fallet beslut som inte skulle ha någon folklig förankring.

Den socialpsykologiska forskningen under 1970-talet har, emellertid, kommit att modifiera sin syn på gruppbesluts ofelbarhet när det gäller om att komma fram till rationella avgöranden. Irving Janis, en i statsvetenskapliga sammanhang ofta anlitad auktoritet på besluts-teorins område, hävdar att små sammanhållna grupper, typ regeringar och beredningsorgan, mycket lätt utvecklar ett slags *esprit de corps* som aktivt motverkar tillkomsten av rationellt övervägda beslut.¹⁵ Han kallar fenomenet "group-think" och vill därmed få sina läsare att associera till George Orwell's begrepp "double-think" i romanen "1984".

Janis menar att i sammanhållna grupper kan sammanhållningen i sig själv bli ett huvudändamål, och i det läget uppträder olika slags självrensning, grupprensning och lik-

riktningstendenser till det rationella övervägandets nackdel. "Group-think" innefattar föreställningar om den egna ofelbarheten och oövervinnerligheten, att kritik är det samma som illojalitet och att illojalitet är det samma som högförräderi. I ett sådant besluts klimat förstärks, snarare än försvagas, irrationella tendenser, inte minst om gruppens göranden och låtanden omges med masspublikation och påföljande entusiasm. Inom teori bildningen kring internationella kriser talas det om "wargasm", exempelvis i samband med kriget på Falklandsöarna eller i samband med Joseph Göbbels, i det närmaste hysteriska, tal på Sportpalast i Berlin år 1944, då han fick tiotusentals människor ur huvudstadens ruiner att entusiastiskt skrika "ja" på frågan om huruvida de ville ha "det totala kriget". Det finns lika lite någon speciell immunitet mot irrationalitet hos massan som hos gruppen eller enskilda, hur gärna man än som demokrat skulle önska att så vore fallet.

Nu skall jag i sanningens namn till sist medge att de invändningar jag anfört mot en del av Anckars resonemang ovan knappast gör rättvisa åt den sofistikerade analys och de ur demokratisk synvinkel välöversvägda argument som ligger till grund för den föreslagna inskränkningen av presidentens maktbefogenheter och ett mer demokratiskt valsystem. Anckar har logiskt och politiskt sett rätt när han föreslår en konstitutionell inskränkning i presidentmakten för att uppnå det av honom önskade tillståndet av utökat folkstyre. Inga formella kontroller i den representativa demokratins rekryteringsprocesser kan lika effektivt garantera mot enskilt maktmissbruk som inskränkta presidentiella beslutsbefogenheter och ett direkt valförfarande när statsöverhuvudet skall utses. En förändring av presidentmaktens i Finland innehåll, till gagn för det parlamentariska styrelseskicket, helst i kombination med ett folkomröstningsinstitut enligt Anckars recept, kan också tjäna ett annat syfte, nämligen främjandet av de styrandes och de styras personliga ansvar. Och det är endast under ett sådant personligt ansvar för personliga och politiska beslut som det demokratiska samhället kan fostra sina undersåtar till myndiga och fria medborgare, och i ljuset av detta är "Folket och Presidenten" ett ypperligt statsvetenskapligt bidrag.

Tom Bryder

Noter

- ¹ Cf. G. D. Paige: *The Scientific Study of Political Leadership*. New York: The Free Press, 1977; J. Blondel: *World Political Leaders*. Beverly Hills & London: Sage, 1980; B. Kellerman (ed): *Leadership. An Interdisciplinary Approach*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1984; J.M. Burns: *Leadership*. New York: Harper and Row, 1978; M.G. Hermann (ed): *A Psychological Examination of Political Leaders*. New York: The Free Press, 1977; R.C. Tucker: *Politics and Leadership*. Columbia: University of Missouri Press, 1981.
- ² Jfr s. 75: "Rationalitetsbegreppet är som bekant mycket omdiskuterat, men vi skall inte här ge oss in på en begreppsanalys. Vi skall endast säga att rationalitet för oss här uttrycker två aspekter av beslutsfattande: kalkyl och information".
- ³ G. Wallas: *Human Nature in Politics*. London: Constable, 1908; H. D. Lasswell: "Psychopathology and Politics". I H. D. Lasswell: *The Political Writings of H. D. Lasswell*. Glencoe, Ill.: The Free Press, 1951.
- ⁴ M. Djilas: *Conversations With Stalin*. Harmondsworth: Penguin, 1961, s. 93.
- ⁵ Den följande framställningen har, mer precist, inspirerats av filosofen och Weberleven Alfred Schutz' arbeten.
- ⁶ Jf L.G. Stenelo: *Foreign Policy Predictions*. Lund: Studentlitteratur, 1981.
- ⁷ Jr A. Eden: *Full Circle. The Memoirs of Sir Anthony Eden*. London: Cassell, 1960, och H. Thomas: *The Suez Affair*. Harmondsworth: Penguin, 1966.
- ⁸ För ett liknande betraktelsesätt, jfr till exempel R. Rose: *People in Politics*. New York: Basic Books, 1970, ss. 25 f och s. 77.
- ⁹ För en kortfattad presentation av Paretos analys, som Parsons' är uppbyggd på, jfr T. Bryder: "Patterns and Developments in West European Political Psychology" i M.G. Hermann (ed) *Handbook of Political Psychology, Vol. II*. San Francisco: Jossey-Bass, 1985 (under utgivning).
- ¹⁰ Som Anckar antyder hör rationalitetsbegreppet ihop med informationsbegreppet. Nu kan man naturligtvis fundera på vad Anckar menar med ett "sunt informationsunderlag". Inom ramen för en rationalitetsdiskussion av det slag som Pareto och Parsons för skulle jag kunna tänka mig följande element i premissen om ett "sunt informationsunderlag": (1) Det politiska subjektet (aktören) måste ha kunskap om målets plats inom ramen för hans egna planer, vilka han givetvis måste vara medveten om; (2) Aktören måste ha kunskap om målets relation till andra mål och dess förenlighet, oförenlighet eller komplementära relation till dessa andra mål; (3) Vidare måste aktören ha kunskaper om önskade och oönskade konsekvenser som kan uppträda till följd av att det givna målet förverkligas; (4) Aktören bör också ha kunskaper om olika slags mål-medelkedjor som kan vara lämpade för att uppnå huvudmålet, vare sig nu aktören har kontroll eller ej över alla eller

åtskilliga av dessa mål-medelkedjors element; (5) Aktören bör också, i ett strikt rationellt sammanhang, ha kunskaper om olika slags medels relationer till andra mål eller andra kedjor av sammanhängande medel, olika slags sekundära och tertiära verkningar, och eventuella tillfälliga konsekvenser, samt – slutligen – (6) Kunskaper om hur pass tillgängliga sådana medel är för aktören, som sålunda väljer bland de medel, innanför hans räckvidd, som han kan och får använda i ett givet politiskt system.

Nu är emellertid svårigheterna ej slut i och med detta. Vill man tala om rationell *politisk* handling ökas komplikationerna avsevärt, och man bör då lägga till åtminstone följande fyra svårigheter: (a) Medmänniskors tolkning eller vantolkning av aktörens eget beteende; (b) Andra människors *reaktion* och det som *motiverar* sådan reaktion; (c) Alla de informationselement från (1) till (6) ovan, som aktören riktigt eller felaktigt tillskriver sina medaktörer; samt (d) Alla de slags psykologiska relationer i det politiska systemet – kognitiva såväl som emotiva, biologiskt bestämda såväl som inlärningsmässigt förvärvade – man kan föreställa sig. I stället för rationella val inom ramen för ett politiskt system menar jag därför att det kanske vore bäst att använda begreppet "resonabelt val" eller "avsiktligt val", och ge detta en något lösligare innebörd.

- ¹¹ Evert Vedung har i sin bok *Det Rationella Politiska Samtalet*, Stockholm: Aldus Bonnier, 1978, klart insett detta, och därav dragit den logiska konsekvensen att introducera satslogiken som teknik för "innehållslig analys" av politiska samtal.
- ¹² P. Suppes: "The Philosophical Relevance of Decision Theory", i *The Journal of Philosophy*, October 12, 1961, s. 607.
- ¹³ Jfr s. 30: "Fråga är inte därom att premissen skall gälla i evig tid; fråga är därom att premissen skall gälla för rimlig tid".
- ¹⁴ A. Jyränki: *Presidentti. Tutkimus Valtionpäämiehen Asemasta Suomessa v. 1919–1976*. Juva: WSOY, 1981.
- ¹⁵ I. Janis: *Victims of Groupthink*. Boston: Houghton-Mifflin, 1972.

KRISTIAN GERNER: *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era. A Study in Precarious Security*. Lund: Scandinavian University Books, 1984.

Kristian Gerners doktorsavhandling i historia är okonventionell i flera avseenden. Dels överensstämmer den inte med den utbredda uppfattningen att dagens svenska avhandlingar är överdrivet försiktiga, pedantiska och föga spännande produkter. I forskningsdebatten påstås det ofta att doktoranderna företrädesvis färdas på upp-trampade stigar, tar sig an avgränsade och okontroversiella forskningsuppgifter och visar överdriven respekt för "forskningsetablissemangets paradigmpatriarker", som en kulturskribent i Dagens Nyheter uttryckt det. Gerner däremot behandlar ett stort och kontroversiellt ämne med hjälp av okonventionell metod. Avhandlingen präglas av djärva slutsatser, och framställningssättet är engagerat och engagerande.

Vidare skiljer sig Gerners epos från den gängse bilden av historiska avhandlingar som strikt empiriska studier av väl avgränsade tidsperioder i det förflutna med källkritiken som grundläggande metod. Gerner söker förstå samtiden i historiskt ljus, anlägger ett hermeneutiskt betraktelsesätt och uttalar sig om nutid och framtid med hjälp av analogier som sträcker sig tillbaks genom århundraden. Han säger sig söka efter "det typiska och inte det unika" (s. 17) och baserar sin framställning på andras bearbetningar snarare än egna arkivstudier. Mer än 90 % av den använda litteraturen är skriven under det senaste decenniet, ca 75 % på 1980-talet; och bland de återopade författarna finns minst lika många samhällsvetare som historiker.

Avhandlingens utgångspunkt är att Warszawapaktsstaterna utgör delar i Sovjetunionens säkerhetssystem. Sovjets säkerhet förutsätter lydnad från de allierades sida. Warszawapakten karakteriseras av Gerner som en "Al Capone-allians": den starkare parten erbjuder skydd inte enbart mot yttre fiender utan även mot beskyddaren själv. De beskyddade kan inte avsäga sig detta skydd, även om de skulle vilja det. En annan liknelse som författaren använder är att beteckna de östeuropeiska staterna som vasaller till den sovjetiska feodalherren.

Politisk instabilitet i de östeuropeiska länderna uppfattas som ett hot mot Sovjets säkerhet. Det är denna koppling mellan den interna politiska stabiliteten i enskilda östeuropeiska stater och Sovjets upplevda säkerhet som Gerner fokuserar på i sin avhandling. Han har valt att studera tre centraleuropeiska länder – Polen, Ungern och Tjeckoslovakien – som under efterkrigstiden präglats av politisk instabilitet.

En jämförelse mellan Polens, Ungerns och Tjeckoslovariens politiska kulturer och hur dessa påverkat ut-

vecklingen inom respektive länder och deras relationer med Sovjet är central i avhandlingen. Gerner framhåller, att den ryska politiska kulturen med sina rötter i byzantinska och mongoliska traditioner och sina inslag av despotism och sammansmältning av den politiska och religiösa/ideologiska makten, skiljer sig från den västliga politiska kultur med betoning på konkurrens, politisk pluralism och medborgarrättigheter som satt sin prägel på de nationer som idag är Polen, Ungern och Tjeckoslovakien.

Sedan terrorn upphävdes efter Stalin har de östeuropeiska regimerna enligt Gerner sökt uppnå folkligt stöd och legitimitet bl. a. genom att anknyta till nationens historiska arv och "bevara den nationella kulturen". Sovjets säkerhetsdilemma ligger i att stabilitet i vasallstaterna kräver att regimerna får viss legitimitet. Legitimeringsförsöken försvårar emellertid feodalherrens möjligheter att styra vasallerna, som då öppnar sig för påtryckningar och krav underifrån. Vasallstaternas dilemma är att samtidigt tillgodose feodalherrens krav på absolut lojalitet och medborgarnas materiella och politiska krav.

Den centraleuropeiska stat som lyckats bäst genom att finna en ömtålig kompromiss mellan inre och yttre krav är Ungern. Nederlag har för polackerna varit en uppmaning att revoltera, för tjecker och slovakier en källa till misströstan, men för ungrarna en utmaning att uthärda och betrakta ryssarna som något tillfälligt ont som man kan överleva på samma sätt som tidigare mongolerna, turkarna och habsburgarna. Den ungerska politiska kulturen, menar Gerner, genomsyras av en stoisk myt om ständiga nederlag kombinerad med ett evigt hopp om nationell återfödelse. Historien ses som en ständigt återupprepad tragedi. Medan Sovjets dominans för polackerna är en ny variant av långt ryskt förtryck, är den för ungrarna ännu ett uttryck för främmande herravälde.

Avhandlingens slutsatser, som baseras inte bara på traditionell dokumentation utan också på författarens ingående personliga kännedom om de samhällen han studerat, är plausibla, intressanta och långt ifrån okontroversiella. Mina kritiska synpunkter på avhandlingen gäller dock mindre slutsatserna än författarens begreppsbestämningar, forskningsdesign och metod.

Politisk stabilitet, legitimitet och politisk kultur är de centrala begrepp kring vilka Gerner bygger upp sin analys. Det är något förvånande, att han valt en begreppsapparatur som hänförs till inomstatliga förhållanden i en studie som i så hög grad rör mellanstatliga beroendeförhållanden och sambandet mellan den interna och externa miljön. Det förefaller mig, att författarens problemställning och perspektiv skulle ha framträtt klarare, om han hade anknutit till en begreppsram från teorier om

internationellt beroende – t. ex. Galtungs strukturella teori om imperialism, som jag själv ofta associerade till vid läsningen av Gerners bok.

Man kan även ha invändningar mot Gerners definitioner av sina centrala begrepp. *Politisk stabilitet* definieras i negativa termer – "a state when the rulers are not openly challenged by their subjects and when there is not any gross or rapid turnover of the former" (s. 5). Ett alternativ vore att definiera stabilitet positivt i termer av de ramar, inom vilka förändringar kan ske utan att det politiska systemet för den skull hotas, för att sedan söka identifiera de "stabilisatorer" eller "stötdämpare" som finns inom respektive system. Med en sådan definition skulle Gerner förmodligen kommit att lägga större tonvikt vid den källa till instabilitet som avsaknaden av successionsordning utgör i alla de nuvarande östeuropeiska politiska systemen.

Vad beträffar begreppet *legitimitet* utgår Gerner från Webers klassifikation som skiljer mellan traditionell, karismatisk och rationell/legal legitimitet. Han menar visserligen, att det är svårt för de "semi-suveräna" östeuropeiska staterna att uppnå genuin legitimitet i Webers bemärkelse, men anser dock, att de kan sträva efter "auxiliary legitimacy" genom "skydd av den nationella kulturen" – en funktionell motsvarighet ("functional equivalent") till traditionell legitimitet – och genom "ekonomisk kompensation" – en funktionell motsvarighet till rationell legitimitet. Någon östeuropeisk motsvarighet till karismatisk legitimitet urskiljer inte Gerner, trots att det ligger nära till hands att betrakta personkult som en sådan. Gerners anknytning till Webers schema är m. a. o. ganska lös, och han hade förmodligen haft större nytta av moderna statsvetares diskussion av legitimitetsbegreppet.

Politisk kultur är en ganska vag och vid term, som introducerades i statsvetenskapen på 1960-talet som en beteckning på politikens psykologiska, subjektiva dimensioner. Termen kom att fungera som en länk mellan psykologi, sociologi och statsvetenskap. Begreppet politisk kultur används även inom antropologin, där det vanligtvis betecknar såväl attityder som beteende, medan statsvetare för att undvika cirkelresonemang normalt definierar politisk kultur i termer av allmänt förekommande attityder. Gerner ansluter sig i avhandlingen till den antropologiska traditionen utan att egentligen motivera sitt vägval.

Vidare saknar man en specificering av termens innehåll och relevanta dimensioner (exempelvis uppfattning om vad som ingår i den politiska sfären, nationell identitetskänsla och inställning till makt och auktoritet). Gerners behandling av den politiska kulturen i de undersökta länderna blir därmed onödigt impressionistisk. Inte heller den politiska kulturens dynamiska aspekt – poli-

tisk socialisation – diskuteras. Genom vilken process har de östeuropeiska politiska kulturerna uppstått? Vilka har varit "socializing agents"?

Mina invändningar beträffande Gerners forskningsdesign gäller främst att den jämförande ansatsen inte genomförs konsekvent. Läsaren får inte någon samlad jämförelse av de polska, ungerska och tjeckoslovakiska politiska kulturerna. Det framgår dock, att författaren ser Tjeckoslovakien som något av ett särfall, medan Polen och Ungern uppvisar vissa likheter. Tjeckoslovakien saknar de två andra ländernas långa historia som statsbildning, det är inte etniskt och kulturellt homogent i samma utsträckning, och det har pro-ryska traditioner som Polen och Ungern saknar. Samtidigt visar Gerner på viktiga olikheter i Polens och Ungerns politiska kulturer. I Polen råder traditionellt en stark misstro mot auktoriteter, medan Ungern har en lång tradition av anpassning till och samarbete med främmande herrar. Den anti-semitism som har gamla anor i Polen är inte framträdande i Ungern.

Denna typ av jämförelser får läsaren själv vaska fram ur Gerners framställning. En mera systematisk komparation försvåras dessutom av att författaren inte alltid använder jämförbara kategorier för att analysera respektive lands politiska kultur – han medger själv, att "the respective analyses do not have an identical pattern" (s. 22).

En mera strikt komparativ uppläggning hade förmodligen också lett till ett annat val av undersökningsobjekt. Gerner undersöker tre fall av "politisk instabilitet". En systematisk undersökning av kopplingen mellan politisk stabilitet i Östeuropa och Sovjets säkerhet hade underlättats, om författaren valt att jämföra fall av "instabilitet" och "stabilitet" (som exempelvis Rumänien och Bulgarien).

Det mest kontroversiella i Gerners avhandling är metoden. Inför själva ordet hermeneutik reagerar vissa samhällsvetare och historiker som en stridslysten tjur inför ett rött skynke; andra åter ser hermeneutik som den enda möjligheten till vetenskaplig förnyelse. Jag delar Gerners uppfattning att en analys av sovjetiskt och östeuropeiskt material kräver ett stort inslag av tolkning. Samtidigt kan hermeneutiken i händerna på en mindre rutinerad och nogräknad forskare än Gerner vara katastrofal. Dålig hermeneutik urartar lätt till rent och skärt tyckande. God hermeneutik innebär *disciplinerad* tolkning efter vissa regler.

Min uppfattning är att Gerner inte alltid är tillräckligt explicit i fråga om vilka tolkningsregler han följt. För det första förankrar han inte sin metod i den filosofiska och vetenskapsteoretiska traditionen (jfr den gamla diskussionen om Verstehen kontra Erklären) eller i historisk

tradition. Författare som behandlat historiskt material utifrån hermeneutiska utgångspunkter såsom Michel Foucault och Robert Darnton finns inte bland Gerners referenser. Som sina inspirationskällor anger han antropologi, semiotik, arkeologi och medeltidsforskning men klargör inte exakt vad han anammat i dessa olika forskningstraditioner.

Vad är data? Det är en fråga som infinner sig vid läsningen av Gerners avhandling. Han hävdar med rätta, att vad som är en källa bestäms av forskarens frågor (s. 20), men säger samtidigt, att nästan allt har politisk betydelse i de östeuropeiska samhällena (s. 17). Bland de aspekter av samhällslivet, vars politiska betydelse analyseras av författaren, märks litteratur, teater och film, språkbruk, helgdagar och historiografi. Den fråga som inställer sig är: varför just dessa aspekter? Och finns det andra aspekter som också vore värda en analys? Själv skulle jag exempelvis vilja slå ett slag för de politiska anekdoter, som cirkulerar underjordiskt i Sovjet och Östeuropa. Dessa fungerar som något slags politisk säkerhetsventil och utgör inte oväsentliga indikatorer på den politiska kulturen i dessa länder. Överhuvud taget saknar jag en diskussion i avhandlingen om vilka kriterier författaren använt för att skilja väsentligt från oväsentligt i det skiftande material han arbetat med.

Den hermeneutiska metoden sätter forskarens egna perceptioner i blickpunkten. Det är forskaren som "constructs a meaning into society" (s. 17). Gerner säger sig "evaluate the material on the basis of a pre-understanding of a general nature of the societies in question" men skyndar sig att tillägga att han inte varit ute efter att "seek confirmation for /his/ opinions from other published authors" (s. 21). Han pekar här på en generell fara, som man, såvitt jag kan förstå, bara kan undvika genom att pröva *alternativa* tolkningar. Detta gör Gerner ibland men inte alltid.

Risken för övertolkning ligger alltid nära till hands. Både sovjetologer, som söker dra vittgående slutsatser från ledarnas placering och inbördes ordning, och sovjetiska analytiker, vars favorituttryck är "det är ingen tillfällighet att . . .", gör sig ofta skyldiga till övertolkningar. I stort undviker Gerner att falla i denna fälla, men i vissa enstaka fall kan hans tolkningar diskuteras. Han menar t. ex. att ungrarna, som "firar" nederlaget mot turkarna vid Mohacs 1526, i det sammanhanget "naturligtvis" tänker på ett annat årtal som slutar på 6, nämligen 1956. Och samtidigt som han anger "belief in conspiracy" som en väsentlig komponent i "Stalinist political thought" (s. 78), ligger hans ofullständigt dokumenterade analys av Sovjets manövrerande bakom kulisserna i Polen 1980–81 (ss. 73–77) snubblande nära en konspirationsteori.

En del av de analogislut, som författaren drar, ter sig också något halsbrytande. Gerner hävdar t. ex., att "the majority of the Poles see in Jaruzelski, not a follower of another leader in military uniform, Pilsudski, but a 20th century heir to the men from Targowica" (s. 69), dvs. den ort som förknippas med Polens tredje delning 1795–96 och står som en symbol för förräderi. Han drar även paralleller mellan Polen 1980–81 och Ryssland 1917, där Solidaritet liknas vid sovjeterna och det polska kommunistiska ledarskapet vid den provisoriska regeringen.

Även om Gerners analys av östeuropeernas historiska myter eller "perceived history" (s. 15) kan te sig långsökt för en läsare från vår kulturkrets, tror jag att den är i huvudsak rättvisande. Det "kollektiva minnet" sträcker sig betydligt längre tillbaka i tiden i Östeuropa än t. ex. i det glömska nutids-Sverige, och historiska händelser antar ett annat symbolvärde än vad vi är vana vid.

I motsats till vad man väntar sig av en historisk avhandling är Gerners bok inte kronologiskt disponerad. Ibland är det inte helt klart vilka principer som styr dispositionen. Författaren motiverar inte varför Tjeckoslovakien 1968 behandlas före Ungern 1956 och Polen 1980–81. Vissa delar i avhandlingen är dåligt integrerade och tycks inte hänga organiskt samman med framställningen i övrigt. Det gäller exempelvis kapitel 5.3 om de central-europeiska ländernas inbördes förhållanden och kapitel 6.4 om KGB:s roll i sovjetisk politik. På s. 164 tar polemikern Gerner överhanden över analytikern Gerner, då han utanför sammanhanget söker pressa in sin tolkning av ubåtsincidenterna i svenska farvatten. Kapitel 6.1, som behandlar centraleuropeernas negativa bild av Sovjet, verkar felplacerat under huvudrubriken "Soviet Perspectives". Gerners disposition leder slutligen till en del onödiga upprepningar. Polens ekonomiska problem behandlas sålunda både på ss. 47–49 och 86–87, och jämförelser mellan de ryska och centraleuropeiska politiska kulturerna görs såväl på s. 135 som på ss. 160–61.

Ett par randanmärkningar slutligen: På s. 9 påstår Gerner, att de första större verk som utnyttjat begreppet "politisk kultur" i studier av Sovjet och Östeuropa publicerades 1977–79. Det stämmer inte riktigt. Frederick Barghoorns bok "Politics in the USSR", som publicerades redan 1966 (Boston: Little, Brown) är helt uppbyggd kring detta begrepp, även om det inte framgår av titeln. Jaruzelski sägs på s. 74 ha deklarerat "a state of war" den 13 december 1981. Riktigt så illa var det inte – det rätta uttrycket är "martial law".

Avslutningsvis vill jag framhålla, att min kritiska granskning inte förtar intrycket av en synnerligen stimulerande

– ja, ibland provocerande – avhandling, som inte lämnar sin läsare oberörd. Kristian Gerner är en ovanlig kombination av insiktsfull forskare, god stilist och angelägen debattör.

Christer Jönsson

Gerners avhandling utkommer under 1985 i en reviderad version på St. Martin's Press, New York och Gower Press, Storbritannien.

CLAES GÖRAN HOLMBERG. INGEMAR OSCARSSON, PER RYDÉN: *En svensk presshistoria*. Stockholm 1983: Esselte Studium.

In medias res kastas man när man öppnar "En svensk presshistoria". Den börjar direkt med en nyhet ur "Hermes Gothicus" tryckt i Strängnäs 1624. Därmed är författarna – litteraturvetare i Lund – inne på den gamla knäckfrågan vad en tidning egentligen är och vilken publikation som följaktligen är Sveriges första tidning.

Oomtvistad står fortfarande Otto Groths gestaltning av problemet: de fyra kriterierna Periodicitet, Aktualitet, Universalitet och Publicitet ska fyllas om ett litterärt alster ska kallas tidning. Den hänger med genom alla översikter av pressens historia. Holmberg & al. är inget undantag.

Till sin logiska form är denna definition idealtypisk. Ingen tidning är 100 % tidning. Ingen tidning har fullkomlig periodicitet. Vad skulle det innebära? Var går översta gränsen för den möjliga periodiciteten? Det blir i alla fall fråga om flera upplagor om dagen, enligt vår hittillsvarande erfarenhet. I praktiken hanteras detta kriterium mycket godtyckligt. Sven Tollin definierar till exempel "dagstidning" som en tidning som kommer minst två gånger i veckan, ser ut som en dagstidning och hållits vid liv minst ett år.¹ K. E. Gustafsson och Stig Hadenius räknar som dagstidningar publikationer med en utgivningstäthet från 1 till 7 dagar i veckan, om de är av "dagstidningstyp".²

Universalitetsbegreppet är ett innehållskriterium. En tidning ska innehålla "allt". Här om någonsin framstår definitionsproblemet tydligt. Man kan konstatera, att "allt" idag är större än på Lars Johan Hiertas tid. Tidningarna har gradvis, ibland språngvis, inkorporerat allt fler ämnesområden. Men var går gränsen?

Publicitetskriteriet är lika svårhanterligt. En tidning värd namnet ska vara "i princip" tillgänglig för "alla". Ändå räknar man notoriska högpriestidningar som till exempel Nya Dagligt Allehanda till tidningspressen,

trots att större delen av befolkningen inte hade råd att köpa den. De handskrivna föregångarna till den tryckta pressen räknas däremot inte dit, trots att de i princip kunde köpas av den som hade råd.

Dessa kriterier används i själva verket vanligen som ett slags projektioner bakåt i tiden av den för tillfället brukade dagspressdefinitionen. De är visserligen till sin form idealtypresonemang, men eftersom det inte finns fasta normer att jämföra de enskilda pressalstren med, blir resonemanget godtyckligt. Sålunda kallas Aftonbladet "den första moderna svenska tidningen" och C. G. Tengwalls vid sekelskiftet 1900 reformerade SvD kallas "inte helt modern". Men kanske kan man inte komma längre?

Författarna applicerar de fyra kriterierna på Hermes Gothicus i ett försök att avgöra den Guinnessinspirerade frågan: Vilken var Sveriges första tidning? Den förblir dock olöst, eftersom Hermes Gothicus bara är känd i ett nummer.

Vad man saknar är en problematisering av pressens uppkomst. Varför började boktryckarna ge ut tidningar? Och varför gjorde de det just årtiondena kring 1600? Det svarar författarna inte på. För den läsare som ändå identifierar detta som ett problem går det dock att frilägga konturerna till ett svar. Författarna talar om köpmännens behov av bättre nyhetsförmedling, om postväsendets utveckling och om statsmakternas behov av propagandaorgan. Men detta diskuteras inte, trots att det inte är oproblematiskt. 1600-talets tidningar var som nyhetsorgan usla. Köpmännen använde fortfarande de handskrivna relationerna. De tryckta tidningarna innehöll mest propaganda och sensationer. Det var inte köpmännen i första hand de vände sig till, snarare en bredare allmänhet.³

Detta är betecknande för bokens framställningssätt. Dispositionen är kronologisk. Den tar sig kapitel för kapitel fram genom den svenska presshistorien. En mängd aspekter på pressen behandlas. Hela tiden iaktas den berättande, faktameddelande formen. En översikt av innehållet i de olika kapitlen kan ges i tabellform.

Denna något självväldiga strukturering av innehållet visar att framställningen har olika tyngdpunkter för olika epoker. Tiden 1700–1844 är sålunda en tyngdpunkt för tryckfrihetstemat, medan förhållandet inom redaktionerna främst tas upp på Kellgrens och Leopolds tid (1772–1809) samt i de två kapitel där framväxten av journalisternas fackliga organ SJF tecknas (1889–1925). Kapitlen är inte tematiskt kongruenta. Och däremot är intet att invända. Det är inte alltid det händer intressanta ting på till exempel det tekniska området. Därför behandlas det inte heller under tiden före 1809. (Men Gutenbergs uppfinning borde kanske ha nämnts. Den tas för given redan från början.) På så sätt blir 17- och 1800-talets svenska press behandlad ur en mängd olika aspekter i en fortlöpande krönika, där stor vikt framför allt ligger på tidningskonkurrensen. Denna ses som i hög grad påverkad av de personliga insatser som tidningarnas ägare och/eller redaktörer gör. Det är Hiertas Aftonblad, Walls DN, Jeurlings StT, Tengwalls SvD och så vidare. Här ligger helt klart tyngdpunkten i vad som kan ses som författarnas förklaring av vad som betingat framgång och misslyckande på tidningsmarknaden. Tekniska och ekonomiska förhållanden väger med i den, men huvudsakligen i form av snillrika tidningsledares utnyttjande av dem. Detta perspektiv överger författarna dock i de två sista kapitlen, de som täcker tiden 1950 – framtiden. Här är det uteslutande tal om upplagespiraler, tidningsdöd och tidningsstöd. Någon journalistik tycks inte ha ägt rum under denna tid. (Jo, Tingsten nämns faktiskt.)

Bakom denna inkongruens i dispositionen anar läsaren vissa orsakssamband. Kan det vara så att den förändring av tidningsmarknaden, som författarna visar upp, från expanderande marknad med ökande antal tidningar, till 1900-talets tidningsdöd, faktiskt gjorde personliga initiativ mindre betydelsefulla? De väldiga omnibusdrakarna skulle leva sitt liv mindre utsatta för konkurrens och nyetablering än 1800-talets småtidningar? Troligen är det dock så att det helt enkelt är forskningsläget som färgar av sig i texten. Tidningsdöden har ju verkligen

Kapitel	politisk debatt	konkurrens ekonomi	nyhetsförmedling	medarbetare	teknik	tryckfrihet	veckopress	uttrycksmedel
– 1732	–	–	ngt	–	–	mkt	ngt	–
1732–1771	mkt	ngt	–	ngt	–	mkt	ngt	ngt
1772–1809	mkt	mkt	–	mkt	–	mkt	–	–
1809–1830	mkt	mkt	ngt	–	ngt	mkt	ngt	–
1830–1864	mkt	ngt	–	ngt	–	mkt	ngt	mkt
1864–1889	mkt	mkt	ngt	–	mkt	–	mkt	mkt
1889–1909	–	mkt	–	mkt	–	–	–	ngt
1909–1925	mkt	mkt	ngt	mkt	ngt	–	–	mkt
1925–1950	ngt	mkt	ngt	ngt	–	ngt	mkt	–
1950–1966	litet	mkt	–	–	–	–	mkt	–
1966–	–	mkt	–	–	ngt	–	–	–

dominerat diskussionen om den efterkrigstida pressen.

Dessa invändningar till trots finner jag att den valda dispositionen har en viss fog för sig. Den breda krönikeformen ger möjlighet att lyfta fram samspelet mellan olika krafter, mellan individer och strukturella faktorer. Om bokens tänkta funktion får man inte veta något. Förord saknas. Inte heller förlagstexten på baksidan ger något i den vägen, där står endast att boken "avser att fylla en kännbar lucka". Det gör boken också, men för vem? Nå, det är inget stort problem, den kommer att fungera bra som lärobok på högskolan. Den valda dispositionen ger anledning tro att detta också varit främsta syftet.

Så vitt jag har kunnat bedöma är texten vederhäftig och väldokumenterad. Följande randanmärkningar jävar inte det omdömet.

Författarna anser att DN's nya utformning 1909 innebar en radikal omstöpning. Detta med all rätt. Men när de hävdar att Namn- och Nytt-sidan innebar ett steg i riktning mot universalitet, kommer de litet fel. De säger visserligen, att den inte innebar något absolut nytt. Nej, förvisso inte. Redan på 1880-talet hade några svenska dagstidningar givit en framträdande plats åt "lätt" material. Men eftersom tidningarnas textutrymme då var mindre, så fick det "lätta" materialet inte heller så stor plats. Vad som hände efter 1909 var att hela textutrymmet svälldes, och det "lätta" materialet följde öknings-takten någorlunda proportionellt. Det är delvis en synvillia som uppkommer genom att det "lätta" materialet efter 1909 förs samman på en egen sida; tidningssidorna gjordes ju samtidigt mindre till formatet.

I samband med de nya billighetstidningarna på 1880-talet, Stockholms Nyheter och Stockholmstidningen, kommenteras också Sven Svenssons "Dagen" (1888–89): "Den tidningen skulle nätt och jämt vara ihågkommen om det inte varit för att den skrämt upp Rudolf Wall till den grad, att han övertog och lade ner den". (s. 102). Det är ett efterklokhetperspektiv och ett vinnarens perspektiv. Vem vet vad Sven Svensson kunnat göra och vad "Dagen" kunnat utvecklas till? Euthanasin måste bekämpas också i pressen (och i presshistorien).

Fackförbundspressen nämns på 5 rader. Den kallas där "den glömda pressen". Uppenbarligen med all rätt.

Rudolf Walls "sextummare" (= Dagens Nyheter av Wall införda korta ledare) ses framför allt som en anpassning till den läsekrets som tidningen nyvärvade till tidningsläsning, "åkarne, torgfruarna och grofvarbetarne", för att tala med Claes Lundin. Detta är helt riktigt. Men sextummarna fyllde också andra krav. Tekniskt var ju tidningen beroende av snällpressar, som inskränkte sidantalet till de vanliga fyra. De korta artiklarna och det

korthuggna notisspråket blev därför en alltmer tvingande nödvändighet i takt med en ökande annonstillströmning. Och DN blev snabbt ett betydande annonsorgan.

Landsortspressen ges en framträdande och, enligt min bedömning, rättvis plats. Man saknar dock en överblick i ett sammanhang över dess utveckling. Landsortstidningarna behandlas i smågrupper insprängda här och var i de kronologiska kapitlen, som huvudsakligen byggs upp kring huvudstadspressens utveckling.

En problematik som ges mycket liten plats är ägar-maktens. Om denna viktiga aspekt av yttrandefriheten har mycket skrivits och den hade varit värd en mer systematisk framställning.

Men bokens format (199 s.) tjänar som argument mot alla önskemål om ytterligare innehåll. Den är på det hela taget innehållsrik, faktpäckad och ändå lättläst. Den är också rikt och träffande illustrerad med bilder och diagram, och bildtexterna är mycket genomtänkta och upplysande i all sin korthet. I slutet finns såväl person-, som sak- och tidningsregister vilket höjer bokens värde och gör den användbar som ett litet uppslagsverk.

Karl-Hugo Wirén

- ¹ Sven Tollin: Svenska dagstidningar 1900–1965 – antal och politisk gruppering. Aktuellt från TU 16. Sthlm 1965.
- ² Karl Erik Gustafsson, Stig Hadenius: Svensk presspolitik. Aldus, Borås 1976.
- ³ H. Bode: Anfänge der wirtschaftlichen Berichterstattung. Heidelberg 1908 cit. i: Jürgen Habermas: Bürgerlig offentlighet. Malmö 1984 s. 35.

CHRISTER JÖNSSON: *Superpower. Comparing American and Soviet Foreign Policy*, Frances Pinter (Publishers), London 1984, 248 s.

Kalla krigsårens svartvita syn på supermaktspolitiken har under de senaste decennierna alltmera fått ge vika för vad man ibland kallat *kålsuparteorin*: supermakterna betar sig, alla yttre olikheter till trots, ungefär lika i den internationella politiken, och deras primära intresse är att utvidga och konsolidera sina respektive imperier snarare än att arbeta för de idéer och värderingar de gärna själva hänvisar till när det gäller att motivera deras internationella agerande. Denna syn har anhängare i vitt skilda delar av världen. Mest konsekvent torde kineserna plädera för den, ja, i själva verket ingår den i den officiella utrikespolitiska doktrinen i folkrepubliken. I

tredje världen i övrigt finns ett antal regeringar som ofta ger uttryck för liknande attityder gentemot supermakterna. Vidare förekommer jämförbara tongångar förvänsvärt ofta i den offentliga debatten i Västeuropa, låt vara att de flesta regeringar förklarar sig vara lojala anhängare av den västliga supermaktsalliansen. I Norden är det förmodligen den svenska socialdemokratin som oftast gjort sig till tolk för en allmänt supermaktskritisk syn: i bl. a. Olof Palmes idéer om "småstatssolidaritets" ingår ett avståndstagande från bägge supermaktslägren som en springande punkt.

I ljuset av det ovan sagda är det något förvånande att studiet av internationell politik mer eller mindre ignoreras påståendena om likheter i de båda supermaktens utrikespolitiska beteende. Medan en väldig uppsjö litteratur existerar om både sovjetisk och amerikansk utrikespolitik finns det knappast mera än en handfull seriösa vetenskapliga undersökningar som behandlar båda supermakterna i ett komparativt perspektiv. Därför är det en angelägen forskningsuppgift lundensaren Christer Jönsson tagit sig an i sin färiska bok. Hans perspektiv är uttryckligen komparativt, och betoningen ligger vid sådana faktorer som förenar snarare än skiljer de båda supermakterna åt.

Tre övergripande frågor styr Jönssons framställning:

- 1) Beter sig USA och Sovjetunionen lika i internationell politik?
- 2) Är de lika mäktiga?
- 3) Existerar det ett system för gemensam supermaktskontroll ("condominium") av världspolitiken?

I bokens inledande avsnitt diskuterar författarna själva begreppet supermakt. Ett vanligt sätt att definiera "supermakt" är att man rangordnar världens stater med avseende på *kapabiliteter*, varvid det klart framgår att USA och Sovjetunionen vida överglänser de övriga staterna. Jönssons definition tar dock fasta på det mindre entydiga men mera dynamiska begreppet *roll*, som förutom uppfattningar om staternas "råa styrka" inbegriper supermaktens egna lika väl som andra staters uppfattningar och förväntningar om faktiskt *beteende* i internationell politik. En empirisk illustration, baserad på femton typiska roller i internationell politik, visar på avsevärda likheter mellan USA:s och Sovjetunionens respektive rolluppfattningar; utvecklingen verkar dessutom gå mot större likheter över tiden. Till yttermera visso visar det sig att andra stater i minst lika hög grad tillskriver de båda supermakterna identiska roller i världspolitiken. Det verkar alltså existera en särskild supermaktsroll i internationell politik.

Efter detta inledande avsnitt tar författaren itu med en analys av likheter mellan de båda supermakterna. Sär-

skilt intresse ägnas här likheter i ländernas historia, ideologiska och filosofiska faktorer samt den politiskbyråkratiska strukturen. Jönsson visar att en rad omständigheter förenar amerikansk och rysk/sovjetisk historia. Den kraftiga territoriella expansionen från relativt begränsade kärnområden (den amerikanska östkusten, Moskvaregionen) i riktning mot Stilla Havet, en etniskt sett alltmer brokig befolkning och en mer än ett sekel lång (1809–1917) period av stabila och vänskapliga relationer utgör faktorer som borde underlätta supermaktens förståelse av varandra.

Ideologiskt brukar supermakterna framställas som varandras motsatser. Jönsson visar dock att det finns betydande likheter mellan de båda länderna vad gäller den politisk-filosofiska traditionen. I motsats till de flesta andra stater skapades både det amerikanska och det sovjetiska samhällssystemet genom en deklARATION, baserad på en ideologisk övertygelse; grundlagsfäderna i bägge länderna trodde att deras respektive ideologi var universellt tillämpbar och skulle småningom erövra världen. Såsom Jönsson påpekar ingår det såväl ett isolationistiskt som ett globalistiskt element i detta: deklARATIONerna innebar att länderna vände "den gamla världen" ryggen, samtidigt som de trodde sig besitta en lära som skulle komma att befria hela världen. Både den amerikanska konflikten mellan isolationism och interventionism och spänningen mellan kommunistisk internationalism och "socialism i ett land" kan alltså föras tillbaka på denna motsättning.

Vad gäller det politiska systemet menar Jönsson att det i USA skett en gradvis maktkoncentration kring presidentämbetet beträffande utrikespolitiskt beslutsfattande, medan utvecklingen i Sovjetunionen gått i riktning mot ett mindre monolitiskt beslutssystem; ländernas utrikespolitiska beslutsfattande har alltså på denna punkt börjat förete allt större likheter. Det militärindustriella komplexets centrala roll utgör ett annat gemensamt drag, dock sålunda att "USA har ett militärindustriellt komplex, medan Sovjetunionen är ett militärindustriellt komplex". Diplomatkårens och utrikesförvaltningens relativt sett svaga position är ytterligare ett karakteristiskt drag såväl i USA som i Sovjetunionen.

Avsnitt tre i boken ägnas åt en diskussion om de många skillnader mellan länderna vilka kan leda till olikheter i deras inflytande i internationell politik. USA:s geografiska läge är strategiskt gynnsamt, Sovjetunionens sårbarhet; klimat och topografi har bäddat för en snabb välståndökning i USA, medan de utgjort hinder för lantbruk och andra mänskliga aktiviteter i Ryssland/Sovjetunionen. Den snabba omsättningen på ledare och beslutsfattare i USA står i skarp kontrast till "orörligheten" i Moskva. Skillnaderna i ekonomisk "tyngd" är fortfarande mycket klara. Den amerikanska öppenheten

och USA:s engagemang i alla delar av världsekonomin står i bjärt kontrast till det slutna, inåtriktade sovjetiska systemet, något som i hög grad accentuerar skillnaderna mellan länderna vad gäller potentiellt inflytande i världspolitiken. Dessa skillnader är måhända än mera markerade på det kulturella området: den amerikanska livsstilen och kulturen är sedan länge globalt tongivande, medan Sovjetunionen alltså mist sin tjusning som en alternativ samhällsmodell. Jönssons slutsats blir att medan USA:s potentiella inflytande täcker s.g.s. alla områden framstår Sovjetunionen som en supermakt på blott ett område, det militära.

De återstående tre avsnitten består i empiriska analyser av supermaktsagerande i tre specifika internationella politiska sammanhang. Fokuseringspunkterna är supermaktens biståndsrrelationer med tredje världen, krishantering i Mellanöstern samt deras politik beträffande spridningen av nukleär teknologi.

Båda supermakterna verkar ha förlorat den "utvecklingsoptimism" som präglade deras biståndspolitik under de första efterkrigsdecennierna. Samtidigt har deras egna ekonomiska behov alltså börjat göra sig gällande som bestämningsfaktor för biståndspolitik. Både i fråga om civilt bistånd och vapenhjälp märks hos bägge staterna en koncentration till Mellanöstern och Asien, kalla krigets huvudsakliga arenor i tredje världen.

Trots likheterna kan man ingalunda tala om en gemensam supermaktsprofil, än mindre ett systematiskt "samregerande" på biståndsområdet. USA:s bistånd har hela tiden varit ojämförligt mera omfattande än det sovjetiska. Amerikanerna har dessutom främst opererat med direkta "gåvor" till u-länderna, medan Sovjetunionen föredragit utvecklingskrediter. Jönsson menar dock att likheterna väger tyngre än skillnaderna. Hans slutsats blir att icke minst den frustration och desillusionering som biståndspolitikerna resulterat i för bägge supermaktens del är en faktor som de har gemensam.

Beträffande kriser i Mellanöstern skönjer Jönsson en klar utveckling över tiden: supermakterna har gått från en situation där det knappast existerade ens någon ordentlig kommunikation mellan dem till ett läge med klara "spelregler" vilka båda staterna rätt nog följer. En viktig faktor bakom de tilltagande likheterna i supermaktsbeteendet är här Sovjetunionens önskan att – genom att "hämma" amerikanskt beteende – uppnå supermaktsstatus på området. Ryssarna har onekligen haft en viss framgång visavi USA:s *inställning*, men de har ingalunda uppnått samma *inflytande* som amerikanerna: endast USA har inflytande både gentemot Israel och i delar av arablägret.

Spridningen av atomteknologi utgör det område där supermakterna kommit närmast en gemensam regim.

Även här började man i ett nolläge, men 1968 års icke-spridningsavtal utgjorde kulmen på en process som lett till ett omfattande samförstånd mellan USA och Sovjetunionen. Inte heller här har supermakterna emellertid lyckats skapa ett vattentätt samarbete över andra staters huvuden. En grupp atomvapenstater har ställt sig utanför avtalet, och den civila kärnkraftsteknologin – som är något av en siamesisk tvilling med kärnvapen – har upplevt en veritabel boom i oljekrisens spår. Det kan t. o. m. hända att det uppnådda supermaktssamförståndet småningom kommer att luckras upp. Hur som helst: utvecklingen under de efterkrigstida decennierna har gått mot allt större likheter mellan USA och Sovjetunionen, och supermakterna har här uppnått ett samförstånd som man knappast kunde drömma om under kalla kriget.

När det gäller de sammanfattande slutsatserna kan vi lämpligen citera författaren direkt:

There are conspicuous similarities in American and Soviet external conduct which derive in large measure from similar conceptions of the 'superpower role'. More specifically, the Soviet Union has tended to emulate American behavior in its ambition to enact the 'superpower role' and acquire equal status with the United States. Soviet-American congruence in role conceptions has, in turn, tended to reinforce and amplify those background factors which portend parallel behavior. In particular, historical, ideological and bureaucratic factors interact to produce similar foreign policy outlooks and groupings. These similarities notwithstanding, significant dissimilarities can be discerned in American and Soviet foreign policy which are associated with power asymmetries. Differences in capabilities and socioeconomic systems, in combination with differential impacts of changes in the international system, make for Soviet inferiority in comparison with the United States, with respect to potential leverage around the world. The power differentials have, in turn, contributed to the failure to establish any effective superpower condominium. (s. 222).

Jönssons framställning är klar, redig och logisk, och boken ger som helhet ett intryck av att vara ovanligt genomtänkt och finslipad. Författarens språk förtjänar en särskild eloge. Han skriver inte bara en oklanderlig engelska; han förmår dessutom förena stringens med ledighet och elegans. Boken är förvånansvärt fri från tungrodd statsvetenskaplig jargong utan att föredensskull göra alltför djupa bugningar åt populärvetenskapen. Att det komparativa statsvetenskapliga greppet förenas med ett makrohistoriskt perspektiv är vetenskapligt sett ett välkommet inslag samtidigt som det också bidrar till läsbarheten.

En rad frågetecken och kritiska anmärkningar kan dock antecknas i marginalen. När det gäller supermak-

ternas egna rolluppfattningar och andra staters uppfattningar om dem kan man fråga sig vad samstämmigheten egentligen är ett resultat av: är det frågan om "objektivt observerade" likheter i supermaktsbeteende eller en logisk verbal följd av själva blockrivaliteten? Med andra ord: blockrivaliteten gör att supermakterna och deras respektive "klienter" tillskriver sig själva en positiv roll och den motsatta supermakten en negativ roll. De gör detta dessutom med så stor energi att deras uttalanden blir utslagsgivande då de olika rollernas förekomst rangordnas. Nu kan det hända att denna misstanke är obefogad. Problemet är bara att Jönsson inte redogör närmare för det material hans beräkningar baserar sig på. Det skulle ha varit intressant att se om t. ex. ett material där blockanknutna staters uttalanden utelämnats ger en annan bild av verkligheten. För nog menar väl Jönsson med "supermaktsroll" någonting förmer än propagandistiskt munhuggeri mellan supermaktslägren?

Jag menar vidare att Jönsson på flera ställen gör alltför stor affär av allmänna likheter i supermaktsbeteendet. Jag fäste mig särskilt vid slutsatserna angående biståndrelationerna med tredje världen. Likheter reflekterar snarare erfarenheter som samtliga i-länder gjort i sin biståndspolitik än någonting *supermaktsspecifikt* som skulle kunna föras tillbaka på en gemensam rolluppfattning hos de två giganterna. Genomsyrades inte alla i-länder av en ganska blåögd utvecklingsoptimism under biståndspolitikens första år, en optimism som senare förbytts i en krassare syn där biståndsgivarnas egna ekonomiska nyttokalkyler börjat spela en allt centralare roll? Koncentreras inte huvuddelen av även många andra i-länders u-hjälp och militära bistånd till Mellanöstern och Asien? Mera generellt: vad förklaras av supermaktsrollen, vad är reflektioner av universella tendenser?

De empiriska analyserna omfattar endast sådana områden där supermakterna s.a.s. arbetar sida vid sida. Därför kan man se åtminstone en del av beteendet som responser – "motdrag" – på den andra supermaktens åtgärder. I sådana fall är det inte säkert att likheter i beteendet kan föras tillbaka på en gemensam supermaktsroll eller strukturella likheter mellan USA och Sovjetunionen; de faller i stället i första hand tillbaka på själva rivaliteten. Just därför skulle det ha varit intressant med en jämförelse av beteendet på sådana områden som supermakterna behärskar mer eller mindre suveränt. Beter sig USA likadant gentemot grannarna på sin centralamerikanska "bakgård" som Sovjetunionen mot sina östeuropeiska allierade?

Sistnämnda anmärkning föranleder ytterligare en kommentar. Nämligen: de som påstår att supermakterna betar sig lika kanske inte i lika hög grad som Jönsson fäster sig vid det konkreta *innehållet* i supermaktspoli-

ten; i stället menar många att supermakterna företräder en speciell *stil* i internationella sammanhang. Att efterlysa denna distinktion betyder kanske att man önskar tillföra diskussionen ytterligare ett svårdefinierbart begrepp. Det skulle hur som helst ha varit intressant med en analys av hur supermakterna väljer mellan *principiellt olika alternativa handlingslinjer* i de olika sammanhangen. Det är sådana dikotomier som konfrontation – samarbete, formalism – pragmatism, prestigepolitik – sakpolitik etc. som jag härvid har i tankarna.

Denna begreppsliga diskussion kunde möjligen ha ynglat av sig även mera allmänt vad gäller fallstudiernas genomförande. Nu är de empiriska avsnitten övervägande kronologiskt upplagda, och den verbala beskrivningen, som slutsatserna om likheter och skillnader baserar sig på, gör det en aning svårt för läsaren att avgöra hur substantiella likheterna/skillnaderna i själva verket är. Jag är säker på att den teoretiska litteraturen om internationalpolitiskt beteende skulle kunnat tillhandahålla en mera stringent systematisering av det "beteende" som studeras. Axplock ur litteraturen om inflytande och sanktioner skulle säkert kunnat resultera i en *variabilisering* av "beteende", något som kunnat användas som en grund för fallstudiernas strukturering och som bidragit till stringensen.

Överdriven blygsamhet och försiktighet är ingen dygd i samhällsvetenskapliga framställningar. Det oaktat tycker jag Jönsson drar en aning för höga växlar på sitt empiriska material i sina sammanfattande slutsatser (se citatet ovan). Hans material tyder för all del på att hans sätt att resonera är i grundanslaget rimligt och allmänt fruktbart; entydiga slutsatser om det kausala förhållandet mellan "supermaktsroll" och beteende samt om direkt återkoppling till historiska, ideologiska och byråkratiska bakgrundsvariabler kan man på basis av hans material knappst dra.

Lauri Karvonen

HELLE KANGER: *Human Rights in the U.N. Declaration*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1984

Inledning¹

Det finns vissa idéer i mänsklighetens historia, som har den sällsamma egenskapen att ständigt pånyttfödas, trots att de gång på gång har dödförklarats av framstående tänkare. Naturrätten är en sådan idé. Denna doktrins kungstanke är antagandet att det existerar en *objektiv* rättsordning, som äger giltighet *oberoende* av mänsklig lag och mänsklig vilja. Grundvalen för denna rätts-

ordning skiftar mellan olika tänkare. Det kan vara gudars befallningar, tingens inneboende ordning eller den mänskliga naturen.²

Redan i antiken möter vi naturrättsliga föreställningar. I Sofokles drama *Antigone* upphöjer kung Kreon egenmäktigt sin vilja till tvingande lag. I en uppgörelse med kungen ger Antigone – efter att ha sett sig nödsakad trotsa dennes befallningar – uttryck för sin djupa övertygelse, att det finns moraliska bud som står över även de mäktigaste potentaters viljeyttringar:

Ej trodde jag en dödlig av ditt bud
fick kraft att överskrida gudarnas
oskrivna, oföränderliga lagar.
Ej från idag, ej heller från igår
bestå de, men av evighet, och ingen
vet när de höga buden fingo liv.

Under 1600-talet sker två viktiga förändringar inom det naturrättsliga tänkandet. Den första förändringen består i framväxten av ett *sekulariserat* synsätt. Naturrättens giltighet kvarstår även om man – som Grotius formulerar det – gör det orimliga antagandet att Gud inte finns.³ Den andra förändringen avser en förvandling av naturrätten i betydelsen den naturliga lagen till föreställningen om bestämda rättigheter, som tillkommer varje *individ*. I John Lockes berömda skrift "*Two Treatises of Government*" från 1690 återfinns vi den individuella rättighetstanken fullt utvecklad. Enligt denne upplysningsfilosofins centralgestalt har varje människa vissa oförbytliga rättigheter: rätten till liv, frihet och egendom. Statens främsta uppgift är att skydda dessa rättigheter. Lockes tänkande kom att på ett avgörande sätt påverka vår historia. Detta manifesterar sig tydligt i de viktiga deklarationer om mänskliga rättigheter som proklamerades i samband med två av 1700-talets konsekvensrikaste tilldragelser; den amerikanska självständighetsförklaringen 1776 och den franska revolutionen 1789. Den förklaring om mänskliga rättigheter som FN:s generalförsamling antog i Paris 1948 – och som Helle Kanger analyserar i sin avhandling – har sina tydliga historiska förlagor i de dokument, som det sena 1700-talets revolutioner frambragte.

Kritiken mot naturrätten är nästan lika gammal som naturrätten själv. I Platons storslagna dialog *Staten* framträder sofisterna Trasymakos och förkunnar den kallhamrade doktrinen att makt är rätt. "Jag påstår, att rättvisa är inget annat än det, som är gagneligt för den starkare" (1923, s. 28). Hela det sokratiske skarpsinnet mobiliserar för att tillbakavisa denna för Platon vederstyggliga åsikt. Icke desto mindre har Trasymakos även i vårt århundrade, som så ofta tidigare, funnit mäktiga lärjungar. Vad den grekiske sofistens lära har gemensamt med mycken annan kritik av naturrätten är tanken,

att rättigheter är något exklusivt, som bara tillkommer ett litet fåtal förtjänta individer.⁴ Det utmärkande för naturrätten – åtminstone i dess individualistiska tappning – är den rakt motsatta tanken, nämligen att människor just i sin egenskap av att vara människor har vissa okränkbara rättigheter.

Det är sannolikt korrekt att säga, att den allvarligaste kritiken mot hela det naturrättsliga tänkandet inte är någon politisk teori utan en metaetisk teori – värdeemotivismen. I Sverige har denna teori utvecklats av Axel Hägerström och har kommit att gå under namnet "värdenihilismen".⁵ Enligt denna teori, som väl fortfarande får anses ingå i den statsvetenskapliga trosbekännelsen, är värdeomdömen känslouttryck, som saknar sanningsvärde. Om denna teori är sann är naturrätten grundlös. I och för sig är varje alternativ teori – som exempelvis den som Trasymakos förfäktar – lika orgrundad. När kritiken har hävdad, att värdenihilismen innebär ett försanthållande av doktriner som "Makt är rätt" eller "Allt är tillåtet" har de, som Hedenius övertygande visat, sakligt fel (Hedenius, 1941, s. 164–165). Men om värdenihilismen är sann, så kan det inte finnas någon objektiv måttstock för att bedöma giltigheten hos den positiva rätten. Detta tycks implicera, att endast makten och inte förnuft och saksakal kan etablera en rättsordning. I valet mellan två alternativa rättsordningar kan ju förnuftet inte vara till någon vägledning. Vad återstår då annat än att låta makten fälla utslaget?

Jag skall inte här försöka visa att naturrätten är en välgrundad teori. Jag nöjer mig att påpeka, att man om denna kan säga vad Gough sagt om samhällsfördragsteorierna. "It would indeed be surprising if a theory which had commanded such widespread support for so many centuries were wholly worthless" (Gough, 1957, s. 244).

I Helle Kangers avhandling berörs inte den idéhistoriska bakgrunden till FN:s deklaration om mänskliga rättigheter. Syftet är begränsat till en innehållslig analys av själva texten. Det finns dock skäl understryka, att denna deklaration uttrycker en förnyad tro på existensen av vissa grundläggande rättigheter, som tillkommer alla människor och som ingen regering får förgripa sig på. Det är uppenbart, att denna naturrättens renässans har sin bakgrund i den nazistiska ideologins föraktfulla förkastande av tanken på alla människors rättigheter och den monstruösa konsekvens med vilka denna ideologi omsattes i praktisk handling.⁶

2. Stig Kangers analys av rättighetsbegreppet

Den analysteknik, som Helle Kanger utnyttjar vid tolkningen av artiklarna i FN-förklaringen, har utvecklats av filosofiprofessorn Stig Kanger i en viktig uppsats från 1963. Det är lämpligt att inleda med en presentation av de centrala elementen i denna teknik.

Enligt Stig Kanger är utsagan "X har rättigheten så och så" elliptisk. En rättighet är en *relation* som en *part* X har gentemot en annan *part* Y och som avser ett visst *sakförhållande* S parterna emellan. Om – exempelvis – jag (X) lånar dig (Y) Conan DoYLES historier om Sherlock Holmes, så består min rättighet i att du ser till att jag i sinom tid får tillbaka dessa oundgängliga skrifter (S). Här utgörs alltså X:s rättighet av att Y ser till att S inträffar. (Detta fall exemplifierar Kangers "krav".)

Med hjälp av *enkla* rättighetstyper byggs ett stort antal komplexa rättighetstyper upp. De enkla typerna är åtta till antalet: krav, frihet, makt, immunitet, kontra-krav, kontra-frihet, kontra-makt och kontra-immunitet. De fyra första typerna ges följande definitioner:⁷

X har ett *krav* gentemot Y m.a.p. S = (def) Y skall orsaka S

X har en *frihet* gentemot Y m.a.p. S = (def) Det är inte så att X skall orsaka icke-S

X har en *makt* gentemot Y m.a.p. S = (def) X får orsaka S

X har en *immunitet* gentemot Y m.a.p. S = (def) Y får inte orsaka icke-S

Kontratyperna innebär att *motsatsen* av sakförhållandet S gäller mellan X och Y. Kontramakt, t. ex., innebär att X får orsaka icke-S. Och om – för att utnyttja det tidigare exemplet – min rättighet gentemot dig är kontrakt, så skall du se till att jag *inte* får tillbaka de utlånade Doyle-böckerna. (Det finns rättigheter som jag inte insisterar på att komma i åtnjutande av.)

Samtliga dessa enkla rättighetstyper kan *negeras*. Icke kontra-makt, exempelvis, innebär att X inte får orsaka icke-S. Och icke kontra-frihet betyder helt enkelt att X skall orsaka S. (eftersom dubbla negationer "tar ut varandra"). Osv.

Kombinerar vi enkla rättighetstyper och deras negationer erhålls 256 kombinationer. Lyckligtvis är, enligt Kanger, de flesta av dessa motsägelsefulla. Så hävdas det t. ex. att "krav" och "icke frihet" är oförenliga. Kombinationen "Y skall orsaka S" och "X skall orsaka icke-S" förkastas sålunda. Likaså avvisas elementen "krav" och "kontra-krav". Därmed utesluts konjunktionen av "Y skall orsaka S" och "Y skall orsaka icke-S". Kanger kommer fram till att det existerar 26 motsägelsefria (komplexa) rättighetstyper.⁸

Låt mig ta ett exempel för att förklara vad en komplex rättighetstyp innebär. Nr. 6 rymmer komponenterna (1) krav, (2) makt och (3) kontra-frihet. Konsulterar vi definitionerna finner vi följande:

(1) Y skall orsaka S

(2) X får orsaka S

(3) Det är inte så att X skall orsaka S

Om vi låter X avse en individ, Y staten och S en rättvis rättegång innebär således nr 6 att (1) staten *skall* tillse att en rättvis rättegång kommer till stånd, att (2) individen får tillse att så blir fallet, men att (3) någon förpliktelse för individen att åvägabringa detta sakläge inte föreligger.

Poängen med Stig Kangers analysapparat är att man kan ge en nyansrik bild av relationerna mellan olika parter. Ändå är strukturen mycket enkel. När man skall beskriva en viss rättighet ställer man helt enkelt ett antal frågor. Vilka är parterna? Vad får/får inte resp. skall/skall inte dessa parter göra (eller avstå från att göra)? Ibland kan man komma långt genom att ställa ett fåtal enkla frågor.

3. Helle Kangers metod

Vår avhandlingsförfattare går omsorgsfullt igenom samtliga artiklar i FN-deklarationen och försöker hitta vilken av de 26 komplexa rättighetstyperna, som mest träffande beskriver sakinnehållet i varje enskilt fall. De ovanstående frågorna ställs liksom frågan om det finns någon *restriktion* på parterna. Är det t. ex. så att vissa rättigheter bara gäller vuxna medborgare och inte, säg, invandrare och turister? Ofta kan hon visa, att olika typer av restriktioner faktiskt föreligger.

Eftersom juridiska texter, liksom många andra typer av texter, ofta är mångtydiga, dvs. tillåter flera olika tolkningar, måste en texttolkningsprincip utnyttjas. Den princip som Helle Kanger valt, men inte alltid konsekvent följer, är s. k. intentionstolkning. Denna innebär att om en text rent språkligt lånar sig till mer än en tolkning, så blir *avsikten* hos textens upphovsman avgörande. Om således satsen P kan tolkas på tre olika sätt – P₁, P₂ och P₃ – studerar man vad den som yttrade P avsåg härmed. Avsågs betydelsen P₂, så betyder P *ipso facto* detsamma som P₂. Det är främst Robinsons och Verdoodts skrifter som utnyttjas som stöd i tolkningsprocessen (Robinson 1958, Verdoodt 1963).

Hur finner man då den för varje artikel tillämpliga rättighetstypen? Här är Helle Kangers s. k. induktiva förfarande både enkelt och elegant. Hon frågar först vilken egenskap hos den skärskådade paragrafen som är mest iögonfallande. Gäller det t. ex. ett rättvist rättegångsförfarande träder den statliga förpliktelsen omedelbart i blickpunkten. Vi erhåller härmed komponenten "krav". När detta är konstaterat tar man reda i vilka av de 26 rättighetstyperna denna komponent figurerar. I vårt exempel har vi tur. "Krav" ingår bara i nr 3, 6 och 7. Ingen av de övriga typerna kan då vara aktuell. Härfter sker ett uteslutningsförfarande som består i att studera om det bland de kvarvarande kandidaterna finns någon komponent, som inte är tillämplig. Är så fallet utesluts den eller de som detta gäller. Slutligen accepteras den

rättighetstyp som både fångar det väsentliga innehållet och som inte innehåller någon inadekvat komponent.

4. Kritik av teori och tillämpning

Stig Kangers analys av rättighetsbegreppet är i flera viktiga avseenden klagörande. En av förtjänsterna med Helle Kangers avhandling är att hon genom sitt fallstudium visar att så är fallet. Emellertid ryms problem i såväl den förstnämndes analysmodell som i den senares applikation härav. Det kan vara lämpligt att inleda den kritiska diskussionen med att närmare granska analysmodellen.

4.1 Vilken teoretisk status har denna? Helle Kanger talar om "en filosofisk rättighetsteori" (s. 38). Detta är en överdrift. Av en filosofisk rättighetsteori bör man kräva, att *grundvalen* för olika typer av rättigheter klargörs. Hos John Locke, exempelvis, anges vad det är som förlänar de olika rättigheterna deras giltighet. Här kan man med rätta tala om en filosofisk teori om rättigheter. Stig Kanger berör överhuvudtaget inte frågan om olika rättigheters giltighetsanspråk. Han tycks själv närmast se sitt bidrag som en form av begreppsanalys. Till stor del består arbetet i en logisk systematisering och vidareutveckling av den amerikanske rättsvetenskapsmannen Hohfelds analys av ett antal juridiska grundbegrepp (Hohfeld, 1964). Huvudkomponenter i den Kangerska analysen är, som jag ser det, följande: (1) En serie (stipulativa) definitioner, (2) ett angivande av de logiska relationerna mellan satsar där de definierade begreppen ingår samt (3) ett klassifikationsschema (= de 26 rättighetstyperna). Sammantaget bör (1)–(3) bäst beskrivas som ett *analysinstrument*.

Flera av Kangers definitioner – (1) – är besynnerliga. "Krav" definieras i termen av "skall". Om X har ett krav, så *skall* Y åstadkomma något. Här försummar man, menar jag, att skilja mellan (i) *resta* krav och (ii) *berättigade* krav. Endast (ii) synes vara förknippad med "skall". Att hävda att (i) automatiskt innebär en förpliktelse på en motpart är absurt. Dessutom kan krav, som Feinberg påpekar, vara mer eller mindre berättigade (Feinberg, 1973, s. 66). För domstolars agerande är dessa distinktioner betydelsefulla. Om X reser krav på Y, så beaktas detta krav av en domstol endast om X:s krav har *något* mått av berättigande. Ändå kan X förlora målet om t. ex. krav på X anses *mer* berättigat.

"Frihet" definieras så att man är fri att handla på ett visst sätt, om något krav på motsatt agerande inte föreligger. Denna definition får överraskande konsekvenser. Antag följande:

- (1) Y befäller X att orsaka S; alltså X skall orsaka S
- (2) Om X skall orsaka S, så är det inte så att X skall orsaka icke-S⁹

- (3) Om det inte är så att X skall orsaka icke-S, så har X en frihet m.a.p. S (följer av definitionen av "frihet")

Ur (1)–(3) följer logiskt:

- (4) X har en frihet m.a.p. S

Vi kan enkelt sammanfatta denna lilla exercis i logik: Det man måste – skall – göra är man fri att göra. Låt oss nu tänka oss en person, som varje morgon får en lista sig förelagd på allt som under dagens lopp måste utföras. Vid minsta olydnad får personen plikta med sitt liv. En sådan person skulle vi kalla slav. Likväl är dennes liv fyllt av friheter. *Slutsats: Slaveri är frihet.*

En frihetsdefinition med så olyckliga konsekvenser bör man nog överge. I rättvisans namn vill jag tillfoga, att Helle Kanger betraktar ovanstående definition som mycket "teknisk" och svag. Hon laborerar också med ett starkare och intuitivare frihetsbegrepp, som ser frihet som ett val mellan en handling *och* dess motsats.

Också till det tredje av de fyra grundbegreppen – "makt" – ställer jag mig något undrande. Att ha (en) makt innebär, enligt Kanger, att få orsaka ett visst sakläge. Hos Hohfeld, som Kanger bygger på, är makt ett strikt *legalt* begrepp. Det motsvaras då närmast av "legal kompetens". Men legal kompetens förutsätter förefintligheten av ett rättsligt maskineri. Har jag exempelvis laglig rätt att överklaga ett myndighetsbeslut så förutsätter denna min rätt (= legal kompetens) att det existerar instanser dit min klagoskrift kan sändas liksom rutiner för behandling av denna. Finns inga dylika instanser-rutiner finns heller ingen legal makt. Problemet med Kangers definition är att han inte begränsar maktbegreppet till den juridiska sfären. Vidgar vi betydelsen av maktbegreppet till att täcka också det "moraliska" området blir problemet att det här inte finns något "moraliskt maskineri", som motsvarar vad som finns på det rättsliga området. Men då blir också tyvärr betydelsen hos detta speciella maktbegrepp oklar.

När Stig Kanger lyckas reducera antalet komplexa rättighetstyper så kraftigt som från 256 till 26, så förutsätter denna operation att de icke överlevande typerna är logiskt motsägelsefulla. Här måste jag anmäla vissa tvivel. Flera av de utsagor som påstås strida emot varandra förefaller mig vara logiskt förenliga. Jag nöjer mig med ett exempel. Som vi tidigare sett hävdas det, att "krav" och "kontra-krav" är en omöjlig kombination. "Y skall orsaka S" och "Y skall orsaka icke-S" skulle därmed utgöra en motsägelse. Dett är inte sant. Vi har här ett fall om *pliktkollision*. Att man kan ha två motstridiga krav på sig är – tyvärr – en möjlighet, som logiken inte kan befria oss ifrån. Livet skulle förvisso vara lättare

att leva utan sådana krav, som inte samtidigt kan tillgodoses. När Kanger vill utesluta slika kombinationer, verkar det vara en *etisk* snarare än en logisk bedömning som görs. Att säga att "krav" och "kontra-krav" är logiskt oförenliga synes därför vara ett annat sätt att säga: Acceptera endast sådana etiska system där inga plikt-kollisioner förekommer!

Om det ovanstående resonemanget är riktigt, följer att antalet komplexa rättighetstyper måste utökas. Hur många – och vilka – kandidater som måste tillfogas vågar jag inte uttala mig om.

4.2 Den rättighetsanalys, som Helle Kanger tillämpar, har, som hon själv påpekar, sina idéhistoriska rötter hos de brittiska rättsfilosoferna Bentham och Austin. Att låta dessa tänkares rättspositivism ligga till grund för en analys av ett dokument av naturrättslig karaktär är emellertid inte alldeles lyckligt.¹⁰ Enligt Bentham och Austin är nämligen lagar att betrakta som en *suverän makts befallningar* – något som FN-deklarationen uppenbart inte är. Redan i den första meningen i sin 1832 utgivna skrift slår Austin fast: "Laws proper, or properly so called, are commands" (Austin, 1971, s. 1). Och Austin lämnar oss inte i tveksamhet huruvida befallning och sanktion hänger samman. "If you cannot or will not harm me in case I comply not with your wish, the expression of your wish is not a command" (Ibid., s. 14). Kort sagt, påbud som inte är förknippade med ett sanktions-system är inga lagar. Enligt detta synsätt måste följaktligen utsagor om naturliga rättigheter, som ju antas gälla oberoende av en statsmakts ukaser, fränkännas lagkaraktär.¹¹ Hos Bentham är föraktet för antagandet om existensen av dylika rättigheter ohöjlt. "Natural rights is simply nonsense; natural and imprescriptible rights . . . rhetorical nonsense, nonsense upon stilts".¹²

Helle Kanger synes dela denna rättsfilosofiska grundsyn. När hon diskuterar, exempelvis, huruvida en individ har en viss skyldighet är hennes *testfråga*: Är det rimligt att straffa vederbörande om denne handlar i strid med den hypotetiska skyldigheten? Om svaret på denna fråga är nekande – som det oftast visar sig vara – drar hon raskt och utan betänkligheter slutsatsen, att någon skyldighet inte föreligger. Men denna sammankoppling av skyldigheter och straff är dock ingalunda självklar. För en naturrättsteoretiker, som till skillnad från Helle Kanger inte har den positiva rätten som modell för sitt tänkande, kan en skyldighet åvila en individ utan att straff bör utdömas om denne handlar i strid härmed. Ett *moraliskt* "skall" behöver således inte tolkas med utgångspunkt av ett *juridiskt* "skall". Vi kan för övrigt också konstatera, att denna testfråga inte har mycket att göra med intentionstolkningsmetoden, som ju skulle avgöra tveksamma fall.

Helle Kangers klassificeringar av artiklarna i FN-förklaringen är i majoriteten av fall rimliga och goda argument åberopas. Vissa av hennes val är dock bekymmersamma.

Artikel 4 stadgar: "Ingen må hållas i slaveri eller trældom; slaveri och slavhandel i alla dess former är förbjudna". Helle Kanger kommer fram till att denna artikel bäst motsvaras av rättighetstyp nr. 4. Här finner jag hennes resonemang föga övertygande och klassificeringen synnerligen kontra-intuitiv. Typ nr. 4 innebär nämligen att något *krav* på staten *inte* föreligger att förhindra slaveri. Staten får men måste inte tillse att slaveri inte förekommer. Två argument kan urskiljas för denna märkliga slutsats. (i) Staten skulle – givet en statlig förpliktelse – bryta emot en rättighetsregel om någon *annan* höll någon som slav. (ii) Det är inte önskvärt med ett samhälle "in which the state watches its citizens to the extent that they are guaranteed never to run any risk of being enslaved". Och det tillfogas: "To me, at least, it seems that such a state might well approach the situation in Orwell's '1984'" (s. 85). Det grundläggande felet med (i) och (ii) är att de vilar på en oreflekterad uppfattning om vad en *statlig förpliktelse* innebär. Sannolikt beror denna bristande reflexion på hennes olyckliga beslut att betrakta "skall" som ett odefinierat, primitivt begrepp (s. 65). Att hävda, att staten är skyldig att tillse att slaveri inte förekommer innebär inte automatiskt, att göra gällande att staten åsidosatt sin förpliktelse – brutit mot den rättighetsregel som tillförsäkrar alla frihet från slaveri – närhelst någon hålls i slaveri av någon annan än staten. Vad en statlig förpliktelse här innebär är, att ett statligt sanktions-system existerar sådant att slaveri är uttryckligen förbjudet i lag och att överträdelser mot förbudet blir föremål för kännbar bestraffning. Att dylika statliga förpliktelser måste medföra ett Orwellskt övervakningssamhälle kan jag inte inse. Följer man Kangers resonemang borde man också hävda, att staten inte har någon skyldighet att se till att mord inte förekommer! Enligt mitt sätt att argumentera skulle staten bryta mot sina förpliktelser om t. ex. slaveri förbjödes i lag men att de fall av slaveri som kommer till myndigheternas kännedom inte får några rättsliga påföljder eller om myndigheterna inte gitter utreda anmälningar om påstått slaveri.

Det förvånande med Kangers argumentation är att den inte har något med intentionstolkning att skaffa. Inga referenser görs till Robinsons och Verdoodts skrifter. Argumenten för tolkningen är hennes egna uppfinningar. Vi har här, menar jag, ett fall av uppenbar *felklassificering*. Rättighetstyp nr 6 fångar väl tankeinnehåll och intention. Enligt denna typ *skall* staten förhindra att slaveri förekommer.

Artikel 5 slår fast, att ingen må utsättas för tortyr eller grym, omänsklig eller förnedrande behandling eller bestraffning. Kanger drar, på basis av samma ohållbara premisser som ovan, slutsatsen att staten *får* men *inte* måste förhindra tortyr etc. Denna slutsats måste väcka bestörtning inom Amnesty International. Om Kanger har rätt, rycks nämligen själva grundvalen för denna beundransvärda organisations verksamhet undan. Kritiken mot brutala regimer vilar ju på förutsättningen, att varje regim har skyldighet att tillse att tortyr inte äger rum. Givet Kangers tolkning skulle de ledande kretsarna i olika typer av terrorregimer kunna urskulda sig och hävda: "Vi ägnar oss inte åt att tortera folk. Att tortyr förekommer är uppenbart, men de utförs av sadistiska element inom poliskåren. Visserligen får vi ingripa mot dessa men någon skyldighet har vi inte. Vi vill ju inte heller medverka till ett Orwellskt mardrömssamhälle". Att vi inte hör sådana deklamationer måste bero på att inte ens de brutalaste regimer tror på denna tolkning. Man gör istället allt för att *dölja* att människor utsätts för omänsklig behandling. Som så ofta tidigare slås man av riktigheten i La Rochefoucaulds iakttagelse, att hyckleriet är lastens hyllning till dygden.

Även den femte artikeln motsvaras således av rättighetstyp nr 6. Samma felklassificering möter vi också vad gäller artiklarna 6 och 12.

När artikel 20:2 – som stadgar att ingen må tvingas tillhöra en sammanslutning – behandlas kommer Kanger in på två svenska företeelser, nämligen statskyrkan och kollektivanslutningen till ett visst parti. Hon argumenterar för att dessa *inte* låter sig förena med angivna artikel. Huvudargumentet för denna slutsats är den personliga känsla av obehag, som skulle bemäktiga sig vår författare om hon, utan egen förskyllan, fann sig vara medlem av en organisation (s. 126). Denna känsla sympatiserar jag varmt med, men som argument duger den tyvärr inte. För det första har dylika känslor inget med intentionstolkning att skaffa. För det andra är det väl uppenbart att man *inte* måste tillhöra en sammanslutning om man kan begära (och beviljas) sitt utträde. Eftersom såväl medlemmar av statskyrkan liksom kollektivanslutna socialdemokrater tillåts utträda ur dessa sammanslutningar, existerar ingen oförenlighet med artikel 20:2.

Vid analysen av artiklarna 24 och 25 – som väsentligen handlar om rätten till vila, fritid och en anständig levnadsnivå – får den använda analysmodellen karaktär av tvångströja. Eftersom det inte är rimligt att tvinga på någon ledighet och förmåner som vederbörande betackar sig för kan man, enligt Kanger, inte heller kräva att staten *skall* orsaka att dylika rättigheter faktiskt åtnjuts. Rättighetstyp nr 9 är därför tillämplig, hävdas det.¹³ Att

som Kanger gör kalla detta för "service-rättigheter" verkar inte alldeles övertygande. Några statliga förpliktelser finns ju inte. Det intuitivt rimliga är, menar jag, att tolka dessa artiklar så, att staten har skyldighet – *skall* – erbjuda *möjligheter* till fritid och dylikt, men att enskilda individer kan avstå från att njuta av dessa, om de så önskar.¹⁴ Problemet för analysmodellen är att denna kombination inte låter sig formuleras. Vi har nämligen vid denna tolkning inte ett och samma "S", som modellen förutsätter för att vara tillämplig. Staten *skall* orsaka ett tillstånd – att *möjligheter* finns – medan individerna får låta bli att orsaka ett *annat* tillstånd, nämligen att de *möjligheter* som erbjuds inte utnyttjas.

Helle Kangers avhandling har otvetydiga förtjänster. Framställningen är genomgående utomordentligt klar. Hon döljer inte, att det ibland kan vara smärtsamt att bestämma sig för en viss slutsats. Genom att redovisa olika alternativa slutsatser underlättar hon för läsaren att själv träffa ett rationellt val. Hon uppmärksammar med rätta, att den avgörande skillnad man ibland velat se mellan politiska och sociala rättigheter, inte är särskilt välgrundad. Avhandlingens främsta förtjänst är emellertid, att Helle Kanger övertygande visat, att den analysmetodik som kommit till användning är fruktbar. Att tekniken kan förfinas och tillämpas på flera olika områden är ställt utom tvivel. Den nyanserade bild av olika rättigheter som denna kan ge, får onekligen en del av den vidlyftiga rättighetsdiskussionen att framstå som en smula primitiv.

Gunnar Falkemark

Noter

- ¹ Vad som här följer är en kondenserad version av min fakultetsopposition en vacker majdag i Uppsala 1984.
- ² För goda översikter av det naturrättsliga tänkandet hänvisas till d'Entrèves (1951), Olivecrona (1971, s. 7–64) och Strzelewicz (1983, särskilt s. 57–75).
- ³ Ahlander (1952, s. 26).
- ⁴ En god överblick av kritiken mot naturrätten skänker Strzelewicz (Ibid., s. 142–182).
- ⁵ Se särskilt Hägerströms installationsföreläsning från 1911 "Om moraliska föreställningars sanning" i *Socialfilosofiska uppsatser* (1966).
- ⁶ Denna bakgrund har uppmärksamats av många, bl. a. av Danelius (1981, s. 7).
- ⁷ Jag har här tillgripit alla tillåtna förenklingar. "Får" ersätter "Icke: det skall vara fallet att inte".

- ⁸ Här ett litet urval:
 Nr 4: makt, imm., kontra-frihet, icke kontra-imm.
 Nr 5: makt, kontra-makt, imm., kontra-imm.
 Nr 6: krav, makt, kontra-frihet
 Nr 9: makt, kontra-makt, imm., icke kontra-imm.
 Dessa fyra typer är de flitigast förekommande i Helle Kangers klassificering av FN-artiklarna.
- ⁹ Detta är en av Stig Kangers logiska principer (Kanger, 1963, s. 83).
- ¹⁰ För olika betydelser hos termen "rättspositivism", liksom för en bestämning i vilken mening Bentham och Austin var rättspositivister hänvisas läsaren till en instruktiv artikel av Hart (1977). Se särskilt not 1, s. 18.
- ¹¹ Det följer också, vilket bl. a. Bull påpekat, att internationell lag inte kan ses som lag i sträng mening. (Bull, 1977, s. 129–130).
- ¹² Citerat av Cranston (1973, s. 4).
- ¹³ Den viktigaste skillnaden mellan typerna nr 4 och 9 är att enligt nr 9, till skillnad från nr 4, får individen orsaka både S och icke-S.
- ¹⁴ Det är rimligt att relatera dessa skyldigheter till faktiska resurser så att skyldigheterna föreligger om – och i den utsträckning som – resurserna förslår.

Litteratur

- Ahlander, Björn: *Om rätt och rättstillämpning*. Stockholm: Almqvist & Wiksell 1952.
- Austin, John: *The Providence of Jurisprudence Determined*. London: Weidenfeld and Nicolson 1955 (1832).
- Bull, Hedley: *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*. New York: Columbia University Press 1977.
- Cranston, Maurice: "Are there Any Human Rights?" i *Daedalus* Nr 4, 1983.
- Danelius, Hans: *Mänskliga rättigheter*. Stockholm: Norstedts 1981.
- d'Entrèves, A. P.: *Natural Law*. London. Hutchinson 1951.
- Feinberg, Joel: *Social Philosophy*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall 1973.
- Fyra grekiska dramer* (Översättning Hjalmar Gullberg). Stockholm: Norstedts 1960.
- Gough, J. W.: *The Social Contract*. London: Oxford University Press 1957.
- Hart, H. L. A: "Positivism and the Separation of Law and Morals" i R. M. Dworkin (ed.) *The Philosophy of Law*. London: Oxford University Press 1977.
- Hedenius, Ingemar: *Om rätt och moral*. Stockholm: Tidens förlag 1941.
- Hohfeld, W. N.: *Fundamental Legal Conceptions*. New Haven: Yale University Press 1964 (1919).
- Hägerström, Axel: *Socialfilosofiska uppsatser*. Stockholm: Bonniers 1966 (1939).
- Kanger, Stig: "Rättighetsbegreppet" i *Sju filosofiska studier tillägnade Anders Wedberg*. Stockholm 1963.
- Locke, John: *Two Treatises of Government*. New York: Hafner Publishing Company 1947 (1690).

Olivecrona, Karl: *Law as Fact*. London: Stevens & Sons 1971.

Platon: *Staten*. I tredje delen av *Platons Skrifter* tolkade av Claes Lindskog. Stockholm: Hugo Gebers förlag 1923.

Robinson, N.: *The Universal Declaration of Human Rights*. New York: Institute of Human Affairs 1958.

Srzelewicz, Willy: *De mänskliga rättigheternas historia*. Stockholm: Ordfronts förlag 1983.

Verdoodt, A.: *La Naissance et Signification de la Déclaration Universelle des Droits de l'Homme*. Louvain: Nauwelaerts, 1963.

Genmäle till Gunnar Falkemark

Med stort intresse har jag läst Gunnar Falkemarks recension av min avhandling "Human Rights in the U.N. Declaration" och återupplevt en klar, pedagogisk och elegant opposition för snart ett år sedan. Nu som då är vi eniga om mycket och oeniga om annat – det senare hör ju så att säga till sakens natur. Jag skall inte här gå in på samtliga tvistefrågor utan ta upp dem som ligger mig varmast om hjärtat.

Gunnar Falkemark riktar kritik mot flera grundläggande definitioner inom den analys som Stig Kanger gett av rättighetsbegreppet. I vissa stycken är jag böjd att hålla med honom men vill dock säga ifrån när han når den något demagogiska slutsatsen att "slaveri är frihet". Det förefaller mig här vara en fråga om terminologi snarare än om definition. Det intressanta med begreppsparet krav-frihet är ju att det hänger ihop så att ena partens krav gentemot den andra m.a.p. sakförhållandet S är det samma som den andra partens *brist på frihet* gentemot den första m.a.p. icke-S. Om vi tar Gunnar Falkemarks eget exempel från hans utmärkta referat av Stig Kangers analys så motsvaras Gunnars krav gentemot mig att jag återlämnar de historier av Conan Doyle som jag lånat av honom av att jag saknar frihet att behålla skrifterna. Jag är med andra ord "ofri" att ha dem kvar. Att sen motsatsen till "ofrihet" blir "frihet" i Stig Kangers terminologi är jag den första att beklaga. Jag vill återigen betona att "frihet" här enbart skall förstås i en rent teknisk bemärkelse som frånvaron av ett kontra-krav från motparten. Yttermera kallar jag denna "frihet" för "liberty" för att klart skilja den från "freedom". I detta senare begrepp lägger jag den mycket starkare och för individen positiva innebörden av "handlingsfrihet", dvs. ett val – utan hinder från något håll – mellan en handling och dess motsats. Det tycks mig vara det enda av de två begreppen som är värt namnet "frihet".

Också på en annan punkt känner jag mig manad att försvara begreppsapparaten. Gunnar Falkemark talar

om en *plikt-kollision* och anser att när Stig Kanger utesluter kombinationen "Y skall orsaka S" och "Y skall orsaka icke-S" såsom varande motsägelsefull, så "verkar det vara en etisk snarare än en logisk bedömning som görs". Jag misstänker att Gunnar här gör sig skyldig till just den elliptism som han omnämner i början av sitt referat av begreppsapparaten. Jag tror att han föreställer sig *olika* parters motstridiga krav på en och samma person. Stig Kanger, däremot, åsyftar att "X:s krav gentemot Y m.a.p.S" och X:s krav gentemot Y m.a.p. icke-S är oförenliga. Att så är fallet verkar inte orimligt. Åtminstone har jag svårt att se att t. ex. en domstol skulle tillgodose individen X i så måtto att den samtidigt skulle godta både hans (berättigade) krav gentemot Y att Y säljer sitt hus till Z och X:s (kanske lika berättigade) krav gentemot Y att Y *inte* säljer sitt hus till Z.

En invändning som rör mitt arbete mer direkt är den att jag "olyckligtvis" låter Benthams och Austins rättspositivism "ligga till grund för en analys av ett dokument av naturrättslig karaktär" och att jag tycks dela deras rättsfilosofiska grundsyn. Jag har länge funderat på om så verkligen är fallet men inte blivit mycket klokare. Att uppmärksamma de båda herrarnas distinktioner i fråga om rättighetstyper innebär för mig inte att jag måste acceptera en rättspositivistisk grundsyn. Mig veterligt resonerar jag i moraliska termer men hela tiden utifrån det antagandet att det finns ett samhälls- och rättsmaskineri som är rimligt utifrån gängse (västerländska) utgångspunkter. Jag vill ingalunda utesluta att ett straff för brott mot en rättighetsregel inte kan utdömas på juridisk väg utan måste vara av moralisk art. Lyckligtvis befinner jag mig dock i avhandlingen på en långt mer konkret nivå där det är frågan om att se huruvida ett visst, specificerat beteende skulle vara i överensstämmelse eller i motstrid med "rimliga" samhällsnormer.

På liknande common-sense sätt vill jag värja mig mot kritiken att jag inte konsekvent tillämpar intentionstolkningsmetoden för att skilja mellan olika rättighetstyper i kniviga fall. Svaret är ganska enkelt att det inte funnits några redovisade intentioner att tillgå vare sig i texten eller hos de båda kommentatorerna. I stället har jag fått lita till "egna uppfinningar" och fråga om "det är rimligt att . . .". Detta innebär att jag bemödat mig om att – förhoppningsvis öppet och konsekvent – redovisa valet av en rättighetstyp som är adekvat så till vida som den överensstämmer med allmän rättsuppfattning och förklaringsens anda. Och jag ser ingen tolkningsmetodik som härvidlag kunnat erbjuda någon effektiv hjälp.

Allvarligt uppeldad blir min opponent när han argumenterar mot min tolkning av artiklarna 4 (Ingen må hållas i

slaveri eller trälldom; slaveri och slavhandel i alla former är förbjudna) och 5 (Ingen må utsättas för tortyr eller grym, omänsklig eller förnedrande behandling eller bestraffning). Med stor emfas förordar han den starkare kravrättigheten framför min svagare integritetsrättighet där tonvikten ligger på individens immunitet och båda parternas makt.

Givetvis vill jag på inget sätt "rycka undan grundvalen för Amnesty International" och mer eller mindre legitima tortyr. Detta är inte heller en nödvändig slutsats av min tolkning. Anledningen till att jag (efter mycket funderande och kval medger jag ärligt) stannat för rättighetstypen nr. 4 är bl. a. att den utgör ett tillräckligt starkt skydd för individen. Den till synes mer tilltalande typen krav är för stark och kan leda till konsekvenser av "Orwellskt" slag vilket får mig att förkasta den.

En enkel väg ur dilemmat vore förstås att omformulera sakförhållandet så att även motparten ingår i det. X skulle således ha ett krav gentemot Y, dvs. staten, m.a.p. att X inte förslavas av Y, och X skulle gentemot envar annan (Z) ha ett krav m.a.p. att X inte förslavas av Z. Självklart gäller det för var och en av oss att vi skall se till att vi inte förslavar någon annan. Samtidigt som denna tolkning är alldeles korrekt finner jag den ganska ointressant. Ej heller är det denna tolkning som Gunnar Falkemark förordar. I stället för detta snäva två-parts förhållande har jag velat se individen i ett samhälleligt sammanhang och fråga efter statens ansvar för att individen inte skadas av *någon*.

Hur ser då detta ansvar ut? Jo, låt mig citera Gunnar Falkemark: "Vad en statlig förpliktelse här innebär är, att ett statligt sanktionssystem existerar sådant att slaveri är uttryckligen förbjudet i lag och att överträdelsen mot förbudet blir föremål för kännbar bestraffning." Men detta är ju vad jag säger med mitt val av rättighetstypen nr 4! X:s immunitet gentemot Z (envar annan) innebär att Z skall låta bli att se till att X kidnappas; om Z bryter mot rättighetsregeln genom att se till att X kidnappas gör han sig därmed till föremål för bestraffning inom varje rimligt samhälleligt sanktionssystem.

Skulle vi däremot välja ett krav för X gentemot både Y och Z så innebär det för statens del att staten (Y) skall se till att X inte förslavas av någon. Y bryter mot regeln genom att inte se till att X inte förslavas av någon, dvs. Y bryter mot regeln genom att inte hindra eller omöjliggöra varje försök att förslava X.

För att summera: Immunitet innebär att det för statens vidkommande är frågan om att bestraffa den som brutit mot rättighetsregeln genom att förslava X. Vid ett krav rör det sig om att staten bryter mot regeln genom att inte hindra eller omöjliggöra varje försök av (sig själv eller) någon annan att förslava X. Detta tycks mig vara ett anspråk som det är svårt att ställa på staten för att inte

säga hart när omöjligt att efterleva. Ser vi saken på detta vis föreställer jag mig att meningsskiljaktigheten mellan Gunnar Falkemark och mig egentligen har försvunnit.

På annat ställe får jag en känga för mitt känslolagda sätt att argumentera. Det rör sig om artikel 20:s stadgande att ingen må tvingas tillhöra en sammanslutning. Låt mig kvittera med att Gunnar Falkemark här har missat poängen. Saken rör inte min rättighet att förbli medlem av någon organisation utan om huruvida det att någon annan, fackförening eller individ, ser till att jag blir medlem av en sammanslutning i sig är ett brott mot FN-förklaringen. Jag anser att så är fallet. Gunnar Falkemark gör det måhända inte.

Om min "känsla av obehag" inte räcker som argument, så låt mig stödja mig på ett uttalande av Daniel Tarschys. I artikeln "En tyst sekund på partikongressen" (DN 1984-09-26) skriver han att "ingen ens begärde votering om kollektivanslutningen". "Det här är en bitter besvikelse för oss som trodde att det även inom socialdemokratin fanns en känsla för den enskildes integritet", fortsätter han. Och den slutsats han drar av att kollektivanslutningen inte omprövats blir att endast lagstiftning återstår: "Vad som bör lagfästas – sannolikt grundlagfästas – är den enskildes rätt att själv kunna bestämma om medlemskap i ett politiskt parti." Kan det sägas mycket klarare?

Den sista punkt, som Gunnar Falkemark tar upp, rör tolkningen av artiklarna 24 och 25, dvs. rätten till vila, fritid och en rimlig levnadsstandard. Låt mig på en gång säga att vi här är så eniga man kan bli: analysmodellen har verkligen karaktär av tvångströja. När jag har förkastat ett krav är det främst med motiveringen att det inte är rimligt att staten skall förse mig med någonting som jag kanske inte vill ha. Det är inte säkert att statens idé om min välfärd alltid överensstämmer med min egen uppfattning om densamma. En annan sak som vi kan fundera på i sammanhanget är att ett krav kanske inte heller är realistiskt – hur gärna vi än skulle se en stark statlig förpliktelse. Jag har svårt att tro att de underskrivande staterna skulle ha gått med på en tolkning som innebär att de ständigt bryter mot en rättighetsregel. Ser t. ex. USA till att indianerna eller "migrant workers" har en rimlig levnadsstandard?

Att jag bedömer ett krav som varande för starkt innebär dock inte att jag med glädje accepterar den svagare servicerättighet av typen nr. 9. Tvärtom beslutar jag mig för den i brist på bättre; och för att den alls skall kunna fungera någorlunda tillfredsställande för individen är det helt nödvändigt att rättigheten förstärks genom ett starkt krav på staterna att förklaringens rättigheter förverkligas. Om detta stadgas i artiklarna 22 och 28.

Egentligen tror jag att detta är samma sak som Gunnar Falkemark anser med sin intuitivt rimliga tolkning att "staten har skyldighet – skall – erbjuda *möjligheter* till fritid och dylikt, men att enskilda individer kan avstå från att njuta av dessa om de så önskar". Ansvaret för ett samhällsligt tillstånd i vilket rättigheterna kan åtnjutas vilar på staterna, enskilda eller gemensamt.

För att kunna uttrycka ett sådant krav teoretiskt krävs det troligen ett starkare förverkligandebegrepp än vad som ges i sista kapitlet. Och ger man sig in på denna i mitt tycke nödvändiga revision skulle jag gärna se även några funderingar kring logiken för begreppsparat krav-frihet. Många av Gunnar Falkemarks och mina meningsskiljaktigheter har just kretsat kring frågan om krav. Kanske är detta inte alls vårt "fel". Ej heller är det kanske någon tillfällighet att Stig Kangers frihetsbegrepp är svagt – över gränsen till menlöshet. Det motsvaras ju av ett kravbegrepp som verkar vara alldeles för starkt för att motsvara en intuitiv uppfattning av vad ett krav innebär. Kanske finns det här ett område för nyfikna filosofer och andra att exploatera.

Helle Martved Kanger

Slutreplik

Om plikt-kollision. Min interlokutör föreställer sig, att när jag talar om plikt-kollisioner så menar jag "olika parter motstridiga krav på en och samma person". Jag vill å det bestämdaste bestrida att så skulle vara fallet. Det valda uttrycket vore i så fall inte särskilt adekvat – såvida man inte omfattar den filosofiskt tvivelaktiga doktrinen, att plikter inte är något annat än "internaliserade befallningar". Vad jag menar med plikt-kollision är istället förefintligheten av två motsatta *moraliska* krav, vilka består i skyldigheten att orsaka ett sakläge S och skyldigheten att (samtidigt) orsaka dess motsats, dvs. icke-S. Min huvudpoäng är nu att två sådana krav *faktiskt* kan föreligga samtidigt. Enligt min uppfattning är således utsagorna "Y skall orsaka S" och "Y skall orsaka icke-S" inte oförenliga i den mening som – exempelvis – de moraliska utsagorna "Alla människor har samma värde" och "Vissa människor är mindre värda än andra" är oförenliga. Jag tror att varje läsare med lite fantasi kan föreställa sig situationer där två motstridiga krav gör anspråk på beaktande, utan att detta har någonting med olika parter uttryckta krav att skaffa. Möjligheten av två dylika krav rubbas inte av det sorgliga förhållandet att båda inte på en och samma gång kan förverkligas. I själva verket är situationer av detta slag en viktig anledning till samvetskval. Logiken – eller semantisk lagstiftning – kan inte befria oss från de plågsamma konfliktsi-

tuationer där vi handlar orätt hur vi än handlar. Av här anförda resonemang följer, att Helle Kangers domstols-exempel är irrelevant.

Om rättspositivism. Helle Kanger gör gällande, att det är fullt möjligt att acceptera vissa av de distinktioner som Austin och Bentham har utarbetat, utan att för den skulle förskrika sig åt deras allmänna rättspositivism. Jag vill inte förneka att detta i princip är möjligt. Helle Kanger synes emellertid ha vissa svårigheter att upprätthålla denna rågång. Mitt främsta argument härför är hennes testfråga. Denna förutsätter följande postulat: En skyldighet (för en individ) att utföra en handling föreligger om, och endast om, det är rimligt att straffa (= utdöma fängelse eller bötfälla) vederbörande vid uraktlåtenhet att utföra handlingen. Att jag nu dristar mig att tillskriva Helle Kanger detta postulat, vilar på det odiskutabla förhållandet att hon genomgående utgår härifrån när det skall avgöras, om en viss skyldighet (för individen) föreligger eller ej. Jag kan inte komma på något exempel där hon resonerar på ett annat sätt. Hon säger visserligen i sitt genmäle, att hon inte vill "utesluta att ett straff för brott mot en rättighetsregel inte kan utdömas på juridisk väg utan måste vara av moralisk art". Men, som sagt, hennes faktiska förfaringsätt är annorlunda. Dessutom noterar man, att skyldigheter även i den citerade passagen knyts samman med *straff*, om än av icke-juridisk natur. Ur naturrättslig synpunkt – och själv ser jag mig som anhängare av denna ärevördiga doktrin – behöver inte finnas någon sammankoppling mellan skyldigheter och straff. För en rättspositivist däremot ligger det nära till hands, att tolka moralisk "skall" med utgångspunkt av ett juridiskt "skall". Jag tror inte att det är en ren tillfällighet, att Helle Kanger när hon tillbakavisar min tanke om plikt-kollisioners möjlighet – dvs. om en tänkbar konflikt mellan två moraliska "skall" – gör detta genom att välja ett *domstolsexempel*, alltså ett exempel av juridisk art.

Om statliga skyldigheter visavi slaveri och tortyr. Den avgörande oenigheten mellan Helle Kanger och mig gäller här huruvida staten – givet FN-deklarationen – har en *skyldighet*, att se till att slaveri respektive tortyr inte förekommer. Helle Kanger menar att någon sådan förpliktelse inte existerar, medan jag energiskt vill hävda motsatsen. Hon förfäktar åsikten att en *immunitet* visavi staten och andra individer är tillfyllest. Hennes ståndpunkt summeras på följande sätt: "Immunitet innebär att det för *statens* vidkommande är frågan om att *bestrafva* den som brutit mot rättighetsregeln . . ." (min kursivering). Denna ståndpunkt är överraskande. Här har plötsligt en statlig förpliktelse etablerats. Varifrån kommer denna? Något samband mellan immunitet och en dylik förpliktelse finns ju inte. Att individerna gentemot staten har en immunitet med avseende på slaveri/

tortyr betyder inget annat än att staten själv inte får orsaka slaveri/tortyr. Likaså betyder en immunitet visavi andra endast att dessa skall avhålla sig från att orsaka dylika gräsligheter. Ur dessa tvenne immuniteter följer emellertid *inte*, att brott mot den sistnämnda immuniteten ger upphov till en *statlig* förpliktelse. Kort sagt, immunitet ger ett alltför bräckligt skydd för individerna.

Helle Kangers slutsats strider uppenbarligen mot det sunda förnuftet, som hon i sitt genmäle åberopar som en supplementär tolkningsprincip. Jag vill betona, att hennes tolkning dock inte brister i logik. Det är lätt att förstå varför hon kommit fram till en så kontra-intuitiv slutsats. Ytterst beror detta på införandet av en *tredje* tolkningsprincip, nämligen den kangerska analysapparaten. Det är på grund av tillämpningen av dess stränga krav på "brott av en rättighetsregel" som slutsatsen, att staten får men inte måste tillse att slaveri/tortyr inte förekommer, vinnes (Stig Kanger 1963:94). En statlig förpliktelse kan inte existera, enligt Helle Kanger, utan att Storebrors vakande ögon ständigt följer våra minsta rörelser. Eftersom detta perspektiv är föga uppbyggligt – vilket jag gärna instämmer i – avskrivs den statliga förpliktelsen. Vad jag omöjligt kan förstå är varför så extrema krav på en statlig förpliktelse måste ställas. Min egen uppfattning om vad en statlig skyldighet inbegriper har jag redan formulerat. Såvitt jag kan förstå överensstämmer denna bättre med det sunda förnufts krav på den statliga förpliktelsens innebörd.

Om kollektivanslutning. Helle Kanger skulle faktiskt – med utgångspunkt från sina officiella kommentarer – kunna argumentera för att FN-deklarationens artikel 20.2 inte låter sig förenas med kollektivanslutning av fackföreningsmedlemmar till det socialdemokratiska partiet. Robinson påpekar nämligen, att syftet med nämnda artikel "is to forestall unwarranted pressure to join associations which are against the interests of the person involved" (Robinson 1958:131). Denna uppslagsända lämnas dock obeaktad. För att uppnå sitt syfte denna väg hade hon behövt visa, att medlemskap i det socialdemokratiska partiet strider emot de kollektivanslutna individernas intressen – eller åtminstone att detta gäller för vissa av dem. Detta gör hon emellertid *inte*. Vad hon kan sägas ha klargjort är att själva *formen* för anslutningen strider mot den personliga integriteten. Men att anslutningsformen är tvivelaktig är inte nödvändigtvis liktydigt med att själva *medlemskapet* är oförenligt med individernas intressen. Och det är, såvitt jag kan se, det sistnämnda som är det väsentligaste. Robinson och Verdoodt ger för övrigt ringa vägledning för att avgöra när ett medlemskap i en sammanslutning strider mot medlemmarnas intressen. Det enda som sägs är att s. k. closed shops och vissa yrkessammanslutningar (som advokatsamfund och liknande) inte kan antas ha

denna karaktär (Robinson 1958:130–31, Verdoodt 1963:191–199).

Helle Kanger finner, i likhet med Daniel Tarschys, att kollektivanslutningen innebär en kränkning av den personliga integriteten. Även utifrån mina personliga värderingar – som väl bäst torde kunna beskrivas som småborgerligt-individualistiska – är denna partivärningsform en styggelse. Men mitt argument för att denna likväl inte befinner sig i strid med FN:s deklaration om mänskliga rättigheter är att man även som kollektivanslutad medlem kan lämna det socialdemokratiska partiet. Kan man begära – och beviljas – utträde ur en sammanslutning, så föreligger inget *tvång* att tillhöra denna. Är det inte detta som, i sista hand, är avgörande?

Gunnar Falkemark

Litteratur

- Kanger, Stig: "Rättighetsbegreppet" i *Sju filosofiska studier tillägnade Anders Wedberg*. Stockholm, 1963.
 Robinson, N.: *The Universal Declaration of Human Rights*. New York: Institute of Human Affairs, 1958.
 Verdoodt, A.: *La Naissance et Signification de la Déclaration Universelle des Droits de l'Homme*. Louvain: Nauwelaerts, 1963.

ANDERS WEIDUNG: *Det internationella beroendet*. Malmö: LiberFörlag, 1984

Under 1970-talet sköt debatten om det internationella beroendet fart. Från att i mycket ha gällt konstellationen i-land–u-land kom tyngdpunkten att förskjutas mot förhållandet mellan länder i allmänhet och kanske i-länder i synnerhet. Vokabulären förändrades: uttrycket interdependens myntades och kom att användas jämte det gamla (*dependence*).

Också i vårt land gick debattens vågor höga och forskningen var på språng. Flera stora projekt lanserades: vem minns inte t. ex. "Sveriges internationella villkor" i Framtidssekretariatets regi.

Åtskilligt har publicerats i ämnet. Likväl kvarstår litteraturbrister. Det saknas bl. a. verk som ger en samlad syn på beroendeproblematikens många och svårfångade delar, inte minst böcker för undervisningsbruk, t. ex. inom ämnena stats- och samhällskunskap.

En som gett sig i kast med att fylla ut luckan är Anders Weidung, doktorand i statskunskap vid institutionen i Uppsala. I sin studie föresätter han sig att ge "en systematisk introduktion i olika aspekter på det internatio-

nella beroendet, med viss tonvikt på det ekonomisk-politiska området".

Boken är uppdelad i två delar. I den första vill författaren ge "en analys och en beskrivning av olika sätt att betrakta beroendet". I den andra strävar han efter att "förklara dels synen på beroendet, dels centrala drag i den förda beroendepolitiken".

I del I granskar Weidung först några tankeskolor och den beroendesyn dessa skulle representera. Han tar upp geopolitiken, realismen och den s. k. funktionalismen (dvs. den analysriktning i vilken internationellt samarbete står i centrum). Särskilt vill han betona skillnaden mellan de sistnämnda två.

Därefter går han in på att teckna huvuddragen av det internationella beroendet i dagens värld. Här ligger väl också bokens tyngdpunkt. Han tar sig fram sakområde för sakområde – avhandlar kapital, bistånd, valuta osv. Störst vikt läggs vid handeln. Han uppehåller sig särskilt vid florin av handelshinder; kommer vidare in på förklaringar till varför internationell handel alls uppstår, berör olika makroekonomiska indikatorer som skall mäta beroende och diskuterar de drag i den internationella handeln som uppenbarats under relativt sen tid – sådant som u-ländernas påtryckningsmöjligheter, de internationella företagens internhandel och nyprotektionismen.

I anslutning till denna analys presenterar Weidung några allmänna utsagor om beroendets effekter. En tes är att vi fått en kris i den nationella suveräniteten; den politiska strukturen "visar sig inte ha möjlighet att styra utvecklingen hos produktionsstrukturen utan förmår endast att i efterhand sopa bort mindre skräp i dess kölvatten" (s. 75). Speciellt skulle denna oförmåga gälla styrningen av de multinationella företagens utveckling.

En annan tes gäller "Den uppkomna diskrepansen i relationen mellan de politiska strukturer och de reella processer genom vilka värden fördelas för samhället" (s. 77). Författaren tycks mena att de politiska och administrativa institutionerna inte längre kan påverka värdefördelningen. Han frågar (retoriskt?) om inte detta "fenomen" har vittgående konsekvenser för det "demokratiska systemet". Till saken hör också att "utvecklingstendenser inom produktionsapparaten i våra dagar har en mera avgörande och mera definitiv karaktär än tidigare" (s. 78) (och det är väl underförstått att beroendet ligger bakom).

Författarens framställning är inte lätt att ta till sig. Mestadels serverar han allmångods ur vetenskaplig eller populärdiskussion men utan att inordna det i ett begrippligt beroendeperspektiv. Kanske är detta delvis ett resultat av framställningen. Men främst beror det nog på att han försummar att tala om vad som menas med beroen-

de. Det kan t. ex. vara så att längre resonemang förs där beroendet råden alldeles tycks ha tappats – t. ex. i ett avsnitt om det ”nya beroendet” i handeln. Å andra sidan, när beroendeperspektivet är framhävt, blir det i alla fall mestadels för otydligt för att läsaren skall förstå. Ett är dock säkert: många olika innebörder är i omlopp och författaren växlar mellan dem.

Beroende tycks, allt efter sammanhanget, kunna betyda relativ makt eller maktresurser, sårbarhet, behov eller något liknande, den internationella konjunktorens genomslag, förmågan att stimulera till bestående investeringar, in- och utrikespolitisk handlingsfrihet osv. Ibland syns det vara liktydigt med frihandel.

Detta gör att de mätare som nämns blir ointressanta eller diskutabla. Exempelvis sägs ett lands utvecklingsgrad kunna ange beroendets storlek; ett jordbruksland är mindre beroende än ett avancerat industriland. Tro det! Skulle en monokultur, en bananrepublik t. ex., vara mindre utlandsberoende än Sverige? Det strider nog mot en vanlig uppfattning men hänger förstås på definitionen.

Det gör också att analysen av tankeskolor får något egendomligt över sig. Varför alls efterfråga t. ex. realismens beroendeuppfattning? Dess skrifter, såsom Hans Morgenthau's ”Politics among Nations” och andra, brukar ju inte räknas till beroende-/interdependenslitteraturen. Weidung har naturligtvis rätt att betrakta dem i beroendeperspektiv i alla fall. Ja, det kan t.o.m. vara vällovligt att han gör det. Men då måste han stipulera vilket beroendeperspektivet är och det gör han inte (förän i ett helt annat sammanhang, till vilket jag återkommer nedan).

Det gör till sist att de teser Weidung framför hänger i luften. Men det gör de inte bara därför att definitioner saknas. Saknas gör också diskussioner av de empiriska beläggen. Det är över huvud taget en mycket kinkig uppgift att söka verifiera teser av typen: handlingsfriheten har minskat.¹ När man väl har de empiriska beläggen kan det mycket väl visa sig att bilden ser helt annorlunda ut än man antog i förstone, bl. a. genom att vara mångdimensionell.²

I ett avslutande kapitel i den första delen tar Weidung upp den debatt som förts i forskarkretsar om huruvida beroendet ökat eller inte i modern tid. Det har inte ökat, hävdar t. ex. Kenneth Waltz. Andra – Edvard Morse, Oran Young och många till – är av annan mening. Här får Weidung läsaren lättare med på noterna, men inte fullt ut ändå. Weidung framhåller inte tillräckligt vilka skillnader som finns mellan författarnas teoretiska perspektiv. Det är nämligen så att en stor del av debatten hämtat sin näring ur det att man definierat och mätt olika (eller inte alls). Bland annat är det synd att Weidung slarvar bort ”känslighet” som ändå fyller en nyckelroll i

sammanhanget. (Det är t. ex. huvudbegreppet i det kanske främsta verket i genren, Richard Coopers ”The Economics of Interdependence”.)

I bokens andra del har Weidung, som nämnts, siktet inställt på förklaring. I allt väsentligt vill han göra två saker. Det ena är att förklara skillnader i syn på beroende hos forskare och politiker. Så sker genom att han utvecklar en typologi över ”tankeskolor i studiet av beroende”. I de kategorier som urskiljs – realism, funktionalism, liberalism och strukturalism – ska olika enskilda föreställningar kunna inordnas. Typologin förmår emellertid inte ta hand om flera av de mest framstående beroendeforskarna, varibland Robert Keohane och Joseph Nye, vilka därför ges en egen presentation.

Tankeskolorna skiljer sig åt bl. a. i fråga om den hierarkiska ordning som råder i dem mellan begreppen makt/säkerhet, välfärd och fördelning. (Ordningen syftar, antar jag, på begreppens centralitet). Weidung formulerar med emfas en föreskrift för beroendeforskare (jämväl för politiker): de bör vara holister. Hierarkiseringen ska bort; vi ”måste vänja oss vid att betrakta dessa tre aspekter samtidigt”.

Det andra Weidung gör är att framlägga en modell för ”grundläggande rationalistisk förklaring av interdependenspolitik” (enkannerligen tendenser till nyprotektionism). Utgångspunkten är att när ett stort antal aktörer agerar, kommer det övergripande, kollektiva intresset i skymundan. För att analysera den situationen föreslår Weidung först att man samlar alla aktörer i tre huvudgrupper (fack, kapital och samhälle) och urskiljer tre nivåer (internationell, nationell och lokal/partiell) för deras agerande. Vidare använder man Leif Lewins kategorier vad gäller aktörskalkyler (deskriptiva/normativa vs. sak-/strategiinriktade) och låter kalkylerna avse vardera av de tre aspekterna nämnda tidigare (makt/säkerhet, välfärd, fördelning). Som ett tankeexperiment ger Weidung exempel på kalkyler för olika nivåer, aspekter och aktörer.

Analysproblemet blir så att foga ihop enskilda kalkyler till något helt. För att teckna det sammanfattande perspektivet tar författaren spelteori till hjälp. Han finner att totalsituationen – t. ex. två staters förhållande till varandra – liknar det välkända Fångens dilemma. Hans slutsats blir att idag väljer rationellt handlande aktörer, t. ex. stater, den s. k. maximinlösningen (dvs. ej den för kollektivet bästa) i detta spel; härav tendenserna till nyprotektionism.

Jag tycker författarens ansträngningar i den andra delen på det hela taget slår slint. Han vill ”förklara” skillnader i beroendesyn genom att hänföra deras företrädare till endera av fyra tankeskolor. Men på sin höjd blir detta en

beskrivning. Uppdelningen i skolor förstår jag mig inte på: angivna karaktäristika är för vaga och det är inte klart att kategorierna utesluter varandra (så att exempelvis en ekonom av den liberala skolan, eller strukturalistiska, inte samtidigt kan vara realist). Den beskrivning som kanske skulle vara möjlig med en stramare typologi vore väl för övrigt mindre intressant innan författaren klart definierat skilda beroendesyner (oberoende av tankekolorna) och sedan visar korrelationen.

Författarens holistiska recept finner jag förluget. Han tar de facto också tillbaka det, t.ex. som följer: "Den som eljest väljer att som forskare ta upp en fråga ur endast en aspekt, väljer alltså underförstått bort de andra och bör klart motivera detta" (s. 103). Att han alls formulerar det tror jag beror på en missuppfattning. Han påpekar nämligen att under "... det nya beroendet ... är inte längre en sådan hierarkisk ordning möjlig i sakfrågorna" (s. 102). Av detta (i och för sig diskutabla) påstående tycks han vilja dra den ogiltiga slutsatsen att hierarki inte heller vore möjlig i analysen.

Författarens modell över politiskt beslutsfattande är ej mer övertygande. Kanske är den utvecklingsbar: i varje fall ter sig anslaget originellt och stimulerande. Men som den nu står väcker den mest bara undran. Hur är det möjligt att snöra åt så många analysstrådar till en så nätt knut som Fångens dilemma? Hur det går till redovisas inte. Det gäller ju, efter vad jag förstår, att för varje aktör föra ihop 12 kalkyler (dvs. 4 kalkyler \times 3 aspekter).

Problemets kärna är förstås att kalkyler går i olika riktning. Av ekonomiska skäl verkar Sverige för frihandel. Men som bekant har det företagit mängder av skyddsåtgärder av omsorg om rikets säkerhet. Hur väger man samman det i en enkel spelmatris och vad säger oss en sådan hopvägning egentligen? Ja, vad kan Fångens dilemma göra: beskriver det inte snarare än förklarar? Till sist: är inte hänvisningen till en osofistikerad tablå väl mager som förklaring/beskrivning? (för övrigt i strid med författarens pretentioner.)

Boken avslutas med ett konkluderande kapitel. Där för författaren fram en egen definition av beroende. Den är vag och cirkulär och tydligen utgår han ej från den begreppsdiskussion som ändå finns i litteraturen. Att över huvud taget stipulera en definition på det stadiet ter sig besynnerligt: den används ju inte som analysinstrument.

Weidung låter till sist tanken sväva fritt kring några möjligheter att organisera det internationella ekonomiska systemet. Han är inte nöjd med den nuvarande ordningen eller den som gällde till 1970-talets början. Han vill ha en ny, där långtgående internationella avtal om ekonomin slutits. Någon tror sig kanske läsa fel men än att klart inse att ett visst mått av nationell handlingsfrihet, ett visst mått av frihet att manipulera marknaden inom ett land endast är en stöld från framtiden: handlingsfriheten är kortsiktig och illusorisk" (s. 133).

Tillåt mig så en avslutande kommentar. "Det internationella beroendet" bär vittnesbörd om sin upphovsmans stora beläsenhet på området. Han kunde dock gett sig bättre tid att smälta materialet. När det skrivs en bok i detta ämne (vare sig ett självständigt forskningsbidrag eller något mer summerande) syns det extra viktigt med redigheten med tanke på att hela genrens värde har allvarligt ifrågasatts – just p.g.a. förekommande vaghet och långtgående, obestyrkta påståenden.³

Bertil Dunér

Noter

- ¹ Detta finns diskuterat i Bertil Dunér, *Autonomi: skiss till teoretisk referensram och illustration av dess tillämpning*. Stockholm: Utrikespolitiska institutet, forskningsrapport UI-77-3. 1977.
- ² Det kan ju t. ex. visa sig att handlingsfriheten ökar i ett avseende samtidigt som den minskar i ett annat. Jfr *ibid.*, särskilt kap. 7, och Bertil Dunér, "Autonomy: What Do We Mean and What Do We Know?" I Kjell Goldmann och Gunnar Sjöstedt, (red.) *Power, Capabilities, Interdependence. Problems in the Study of International Influence*. London and Beverly Hills: Sage, 1979. ss. 193–208.
- ³ Till de strängaste kritikerna hör Philip Reynolds och Robert McKinlay; jfr. deras litteraturgenomgång "The Concept of Interdependence: its Uses and Misuses". I Goldmann och Sjöstedt. *op. cit.* ss. 141–166.

Litteraturnotiser

Internationella Ombudsmannabiblioteket i Stockholm i nya lokaler

Internationella Ombudsmannabiblioteket, som är en privaträttslig stiftelse, har alltsedan 1978 samlat material rörande de numera cirka 70 ombudsmännen (JO) i världen jämte vissa närbesläktade institutioner. Samlingarna omfattar 150–200 böcker, drygt 100 löpande periodiska skrifter (mest ämbetsberättelser), ett flertal tidnings- och tidskriftsartiklar samt lagtexter och broschyrer. Biblioteket var under de första åren inhyst i JO-ämbetets lokaler men samlingarna har numera överförts till Riksdagsbiblioteket där de katalogiserats och uppställts separat för sig.

Samlingarna tillhandahålles privatpersoner för läsning i Riksdagsbibliotekets läsesal. Myndigheter och institutioner kan få handlingar till låns genom Riksdagsbibliotekets expedition.

Styrelsen för Ombudsmannabiblioteket utgörs av f. d. JO Ulf Lundvik, överbibliotekarien vid Riksdagsbiblioteket, Bengt Alexanderson och kanslichefen hos JO Ulf Hagström.

Ulf Lundvik